

Бр. 16.269

1

Монџескије

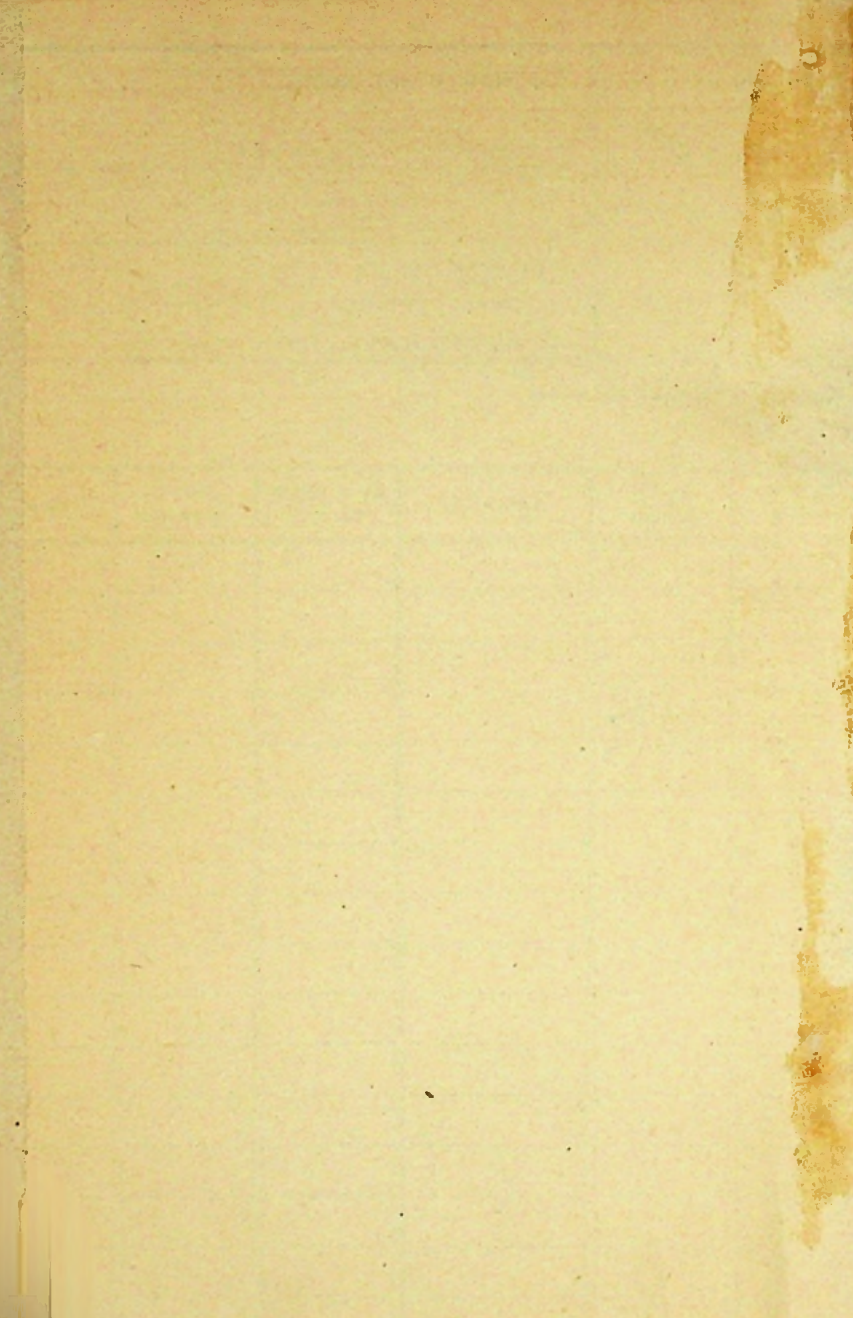
Разматрања и извоци
на вртните Филана
и њиховата отарања

Handwritten text, possibly a date or signature, located in the top left corner.

НАСТАВНИЦИ И ДРС ИЗ ГЛАВНОГ РАДА
МИНИСТАРСТВА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАД ПЕЋИЦА
БР. 16269
Страна 1

РАЗМАТРАЊА

О УЗРОЦИМА

ВЕЛИЧИНЕ РИМЉАНА

И

ЊИХОВОГА ОПАДАЊА.

ОД

МОНТЕСКИЈА.

Преводжено из париског издања од 1795. год.

Михајло Семеновић

и др. у Београду
у Београду

Карло Секондат, барон од Бреде и **Монтескије** родно се, близу Бордо-а, 18. Јануарија, 1689.

Још у детињству опајало се на **Монтескију** да ће бити велики човек. Отац му непожали ништа да развије лепе даре свога сина, ког намењиваше за грађанску службу. Од младости своје **Монтескије** се не могаше наситити читања и изучавања. Причао би често сам да никад није имао туге коју један сахат читања не би могао растерати; нарочито је жедно изучавао класичку старину Грчке и Рима.

Февруарија 24. године 1714. би примљен за саветника у бордоском парламенту.

Поред својих службених послова, у којима свакад бејаше светао, он се, с почетка, хтеде одати на природне науке; но доцније се одкани од тога. И пак сви дела његова, научна, историјска и морална непоказиваху оно, што обелоданише његова *Персијска писма*, која издаде у својој тридесет другој години. Дело ово би разграбљено као ни једно дотле. **Монтескије** сам каже да су књижари, кога год сретну, хватали за рукав говорећи: „господине, напишите нам Персијских писма!“

Године 1726., држећи да ће много већу корист учинити својим суграђанима осветљујући их својим темељним знањима, него расправљајући им ситне међусобне спорове, **Монтескије** остави судијску столицу и одаде се са свим на филозофију и књижевност. Године 1728. поста члан *француске академије*. По том путова по свој Европи и читаве две године живе у *Енглеској*. Писао је, међу тим, многе краће ствари.

Године 1734. издаде: *Разматрања о узроцима величине Римљана и њиховога опадања*, а око године 1748. изиђе његов *Дух закона*.

Монтескије умре у Паризу, 1755. после тринаест дана боловања.

Као што се види, овај ванредни човек није написао много дебелих књига, али оно што је написао са свим је довољно да му за свагда обезбеди сјајно место међу најодличнијим радницима на пољу политичке филозофије.

И ако су богате књижевности западних народа ипак није веома лако изабрати дело које би било удесно за околности нашега народа. Мени се учини да ће за садашње стање наше, за мисију коју имамо да извршимо и за начин, на који ћемо је морати извршити, бити од утицаја и користи ако се пажљиво буде читало оно, што учини да Римљани овладају светом. Узроке величини Римљана Монтескије наводи у њиховој љубави к слободи, к труду и к отачбини, која им је од детињства уливана у душу; у строгости војнога запта; у унутрашњему трвењу, које је подстицало умове, а које је престајало како би се јавно непријатељ: у ономе постојању после несреће, које никад неочајаваше о републици; у начелу, по коме они никад незакључаваху мира дако после победе; у триумфима, који одушевљаваху њихове војводе; у заклањању побуњених народа од њихових краљева; у мудрој политици тој, по којој остављаху победенима њихове богове и њихове обичаје, или, по којој гледаху да никад немају посла с два непријатеља, но од једнога све трпљаху докле другог не униште.

Изучавати све ове појаве у прошлој римској историји мени се чини да је готово то исто што и размишљавати о будућој судбини нашега народа, за то и преведох дело које, сто, имаш у рукама пријатељу читаоче!

ГЛАВА I.

Почетак Рима. Његови ратови.

Нетреба мислити да је варош Рим, у своје почетку, била налик на садашње наше вароши, мањ ако би се узеле оне татарске вароши у Криму, које су подигнуте за склопиште плена, марве и летине. Стара имена главних места у Риму сва потврђују ово.

Варош није имала ни улица, осим ако би назвали улицама путове који су се, с разних страна, у њу стицали. Куће су биле мале и без реда понаместане; јер људи, увек у раду, или, по јавним местима, нису се ни задржавали по кућама.

Но величина Рима јави се на скоро у његовим јавним зградама. Грађевине¹ које су сведочиле и које и данас сведоче најјасније његову снагу начињене су за краљева. Већ тада се почињаше зидати вечна варош.

Ромул и његови наследници бејашу готово увек у рату са својим суседима да би тако на-

---

¹ Гледај чуђење диописца Халикарнаског касалима које Тарквиније начини. Ant. rom. lib. III. p. 200. Изд. Франк. год. 1586. Они још стоје.

бавили грађана, жена или земаља: они се враћаху у варош с пленом од побеђених народа, са снопљем пшенице и са стадима: то причињаваше највећу радост у Риму. Тако су постали триумфи, који, доцније, бејаху главни узрок величини до које доспе ова варош.

Рим ојача удруживши се са Сабињанима, народом чврстим и ратоборним, као што су били Лакедемонци, од којих су Сабињани проишли. Ромул¹ усвоји њихов штит, који беше шири, место малог штита, којим се он служио докле. Ваља приметити да је највише помогло Римљанима да овладају светом то, што су они, тукући се једно за другим с другим народима, свакад остављали своје начине војевања како су видели боље код других народа.

У оно време, у италијанским републикама, држало се да уговори, подвезани с којим владоцем, немогу имати силе и важности на спрам његова наследника; то је за њих било неко вајно међународно право;² све оно што је један римски краљ освојио држало се да је слободно чим је наступно други краљ: с тога су се увек из једних ратова порађали други.

Нумина влада, дуга и мирна, беше веома удесна да Рим остане толики колики је; и да је он, у то време, имао мало пространије зе-

¹ Плутарк, *Vie de Romulus*, изд. Cussac t. I. ст. 121.

² То показује сва историја римских краљева.

мъштите и мало већу снагу, његова би судбина, по свој прилици, била за свагда одређена.

Међу узроке његова напредовања долази и то што су му краљеви сви били веома паметни и ваљани људи. Нигде у историји не може да се нађе тако непрекинут низ таквих државника и војсковођа.

Кад друштва тек постају, онда им државне поглавице стварају установе; а доцније установе стварају државама поглавице.

Тарквиније узе круну а не изабра га ни сенат¹ ни народ. Власт поста наследна и он је начини неограничену. За овим двама променама дође одма и трећа.

Његов син Секста, силовавши Лукрецију, учини нешто што је увек изгонило насилнике из места, у којима су зановедали: јер народ, коме такво дело даје да врло јасно осети да је роб, одважава се на крајност.

Народ може лако подносити да му се нови порези траже; он незна да ли ће бити каква вајда њему самом од онога новца, који се од њега узима; али кад му се учини сила, која га још брука, онда он осећа само своју несрећу и уз њу везује сва могућа зла.

Међутим је цела истина да је Лукрецијина

¹ Сенат је именован по једнога судију за време док краља нема и овај је бирао краља, који избор морао је доцније бити потврђен од народа. Глед. Дион. Халикар. књ II. III. и IV.

смрт само била прилика за устанак који букну; јер народ поносит, предузимљив, одважан, а затворен међу зидове, мора, по нужди, или збацити са себе јарам, или умекшати своје нарави.

Од ово двоје морало је бити једно: или да Рим измени своју управу или да остане мала и јадна монархијца.

Нова историја има један пример за оно што се, тада, догоди у Риму и то врло пада у очи; јер људи су имали у сва времена једне исте страсти, па и ако су прилике, које производе велике промене, различите, опет су узроци увек једни исти.

Као што Хенрик VII, енглески краљ, увећа власт општинама да ослаби великаше, тако је Сервије Тулије, пре њега, размицао повластице народу¹ да стесни сенат. Но народ, осмеливши се, обори и једну и другу монархију.

Тарквинија нико неописује ласкајући му; никакав говорник, који устаја против тиранијства, не заборави поменути његово име; али његово владање пре његове несреће, коју је он предвиђао; његова благост на спрам побеђених народа; његова издашност спроти својих војника; она вештина, којом знаде задобити толике људе за свој опстанак; његове јавне грађевине; његово јунаштво у рату; његово постојање у несрећи; онај рат од двадесет година, који

¹ Глед. Зонару и Дион. Халикарнас., књига IV.

он води с римским народом без краљевства и без добара; све то скупа даје мислити да он није био човек за презирање.

Места, која даје потомство, подлеже људској срећи, као и сва друга. Тешко имену свакога владоца, кога гони каква странка, која је одржала победу, или који је покушао оборити какву предрасуду, па га она надживела!

Рим, кад истера краљеве, постави годишње консуле; и ово му поможе да се тако јако осили. Владоци имају у своме животу доба амбиција, жудње да се прославе; после чега долазе им друге страсти а често и сама леност: но република, у којој поглавце, мењајући се сваке године, труде се да се одликују да би опет били изабрани, негуби ни један тренутак за амбицију; они склањаху сенат да народу предложи рат, и показиваху му сваки дан све нове и нове непријатеље.

А сенат је и сам веома миловао рат; јер, непрестане жалбе и захтевања народа тако су му додијавала, да је он желео наћи народу где на страни занимања.¹

И народу рат, готово увек, бејаше повољан, почем му, мудрог деобом плена, бејаше од користи.

Рим беше варош без трговине и готово без вештина, с тога плен бејаше за приватне људе једини начин да се могу обогатити.

¹ У осталом и власт сената бејаше неограниченија у спољашњим пословима него у унутрашњим.

За плен је дакле постављен био неки ред, готово онакав, какав се данас налази код малих Татара.

Сав се добит метао на гомилу¹ па се онда делио међу војницима: ништа није изгубљено, почем се сваки, полазећи, заклео да неће ништа утајати за себе а Римљани су више него и какав народ под небом чували клетву, која је била увек снага њихнога војничкога запта.

Па и грађани, који би остајали у вароши, уживаху плодове од победа. Од побеђенога народа одузимао се неки део земаља, који се после опет делио на два дела: један се продавао на корист државе, а други се подељивао сиромашним грађанима, који су за то морали нешто давати републици.

Консули су добијали славу триумфа само тако ако су одржали какву победу или какву земљу освојили, другојаче никако; с тога су они и ратовали с крајном дрскошћу: ишло се правце на непријатеља и сила решаваше одмах.

Рим дакле бејаше у вечноме и у век насилном рату: а народ, који је у веку рату и који то чини из начела своје владе, мора или пропасти или победити друге народе, који, сад у миру а сад у рату, нису никад кадри нападати, нити су спремни бранити се кад их други нападну.

Тако радећи Римљани темељно изучише

¹ Глед. Поливија, књ. X. г. XVI.

вештину ратовања. У временим, кратким ратовима, много се примера поборави; мир подева друге идеје и људи забораве своје погрешке а и саме врлине.

Друга једна последица бејаше од начела свагдашњега ратовања, и то та што се Римљани никад не хтедијашу мирити дако као победитељи: и дошта, која би вајда била подвезивати с једним народом срамни мир на онда ниш те нападати на други народ?

Тако мислећи они увек увећаваху своја захтевања по мери своје несреће: тим застрашаваху победитеље а себе приморавашу, пошто по то, да победе.

Изложенима увек највештој освети, њима бејаше нужно постојанство и храброст; и ове се врлине нису, код њих, разликовале од љубави према себи, према својој породици, према отачбини и према свему што је најдраже међу људма.

Италијански народи нису никако употребљавали никакве¹ машине за опсађивање; а сувише, војници њихови нису имали плаће, с тога се нису

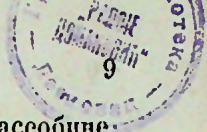
¹ Дионисије Халикарнаски то каже јасно, књ. IX. а то и историја доказује. Они нису умели начинити галерије да се законе од опсађених. Они су гледали да вароши узимају на јуриш. Ефор је писао, да је Артемон, инципир, измислио гломазне машине за разваљивање најтврђих зидова. Њима се Периклес послужио први опсађујући Самос, вели Плутарк, *Vie de Périclès* изд. Кусак. т. II. стр. 236.

могли ни задржати дуго пред каквом тврдињом; и тако је мало било у њих решавајућих ратова. Ратовало се да се оплени непријатељев логор или његове земље; после чега су се и победитељ и побеђени враћали сваки у своју варош. То је било узрок што су се народи италијански одупирали а Римљани се упињали да их покоре; то је учинило да победе нису ове последње исквариле, него су их остављале у њиховој спротињи.

Да су они у брзо покорили све околне вароши, они би били у опадању кад оно на њих удари Пир, на Гали и Анибал; и, по судбини готово свију на свету држава, они би врло брзо прешли од сиромаштине у богатство а од богатства у разврат.

Али Рим, увек наваљујући и увек на противност наплазећи, даваше осетити своју снагу коју раширити немогаше; и тако, у маломе кругу, он се привикаваше на врлине, које су, после, постале страховите за цео свет.

Сви народи у Италији не бејашу под једнако ратоборни: Тосканци бејашу мекуници са свога богатства и с луксуза; Тарентинци, Капуанци и све вароши у Кампанији и у великој Грчкој, чамиле су у нераду и у задовољствима. Но Латини, Херинци, Сабињани, Ески, и Волски гинули су за војевањем; они су били около Рима; одупираше му се страшно и бише му учитељи што се жилавости тиче.

Латинске вароши бејаху албинске насеобине; које насели¹ Латиније Силвије. Не само да су биле једнога порекла с Римљанима него се и у вери нису разликовале; и Сервије Тулије² склони их да озидају један храм у Риму, који ће бити среда саједнињењу ова два народа. Пошто изгубише велику једну битку код језера Региле, оне мораше пристати да буду савезници и ратна дружина³ Римљанима.

Јасно се видело за оно мало времена, докле потраја тиранство децемвира, у колико је величина Рима зависла од његове слободе. Изгледаше као да је држава изгубила⁴ душу која је покреташе.

У вароши тада бејаше само од две врсте људи: једни што робоваху и други који овима то налагаху за љубав свога приватнога добра. Сенатори се уклонили из Рима, као из туђе вароши; а околни народи нису нигде могли наићи на противност и одушрање.

Кад сенат имаде чиме да плати војницима онда се предузе опсада Веје; она траја десет година. Римљани сада обелоданише нову једну

¹ Као што се види у једном саставу под именов: *Origo gentis romanae*, за који се држи да је од Аурелија Виктора, гл. XVII.

² Дион. Халикарн. књига IV.

³ Глед код Дион. Халакар. књ. IV. један уговор подвезан с њима.

⁴ Варајући народ да му даду писане законе они се дочепаше власти. Дион. Халик. књ. XI. стр. 680 и след.

ратну вештину и други начини у ратовању; сад су и напредовали боље; боље су се користили својим победама; учинили су већа освојења; послали су више насобина и, најпосле, освојење Веје би као нека револуција.

Но послови нису били ни мало мањи. Ако су они жестоко тукли Тосканце, Еске и Волске, зато су их оставили опет њихови савезници Латини и Херници, који су имали исто оружје и пету дисциплину као и они; код Тосканаца састављали су се савези противу њих; а Самити, најратоборнији међу италијанским народима, нападаху их страховито.

Од како је уведена плата сенат није више делно војницима земље освојених народа, него је овима друге намете наметао: тако, на прилику, или да плате војсци плату за неко одређено време¹ или да јој даду хране и хаљина.

Гали су, истина, узели Рим али му ништа од снаге нису одузели: војска се више распрсла пего што је била побеђена па се, готово сва, повукла у Веје; народ се склонно у околне вароши; и паљење вароши бејаше само паљење неколиких чобанских колиба.

¹ Гледај уговоре који су о томе подвезивани.

ГЛАВА II.

О војничкој вештини код Римљана.

Римљани одавши се на рат и држећи војевање за једину вештину обратили су снагу свога ума на то да рат усаврше. Јемачно их, вели Вегеције,¹ какав бог научи да уреде легије.

Они су држали да ваља дати војницима у легији оружје и за одбрану и за нападање јаче² и теже него што га има ма у каквог другог народа.

Али како се много које шта има у рату да уради што тешко тело није кадро урадити, они уредили су те у свакој легији бејаше по нека чета лака, која је могла излетати из средње легије те започињати бој, па ако буде нужде опет се вратити у легију; бејаше још и коњице,

¹ Књ. II. гл. XXI.

² Глед. у Полибија, и у Јосифа, у *bello judaico*, књ. III, гл. VI, какво је било оружје у римскога војника. Мала је разлика, вели овај последњи, међу патовареним коњима и римским солдатима. „Они носе, вели Цицерон, храну за више од петнајест дана, све што им треба, све што је нуждно да се подкрепе; а што се оружја тиче, с њиме немају више замета него са својим рукама.“ *Tusc.* књ. II, гл. XV.

бејаше стрелаца и праћкара, који су гонили бежеће те тако довршивали победу; легија је, даље, имала свакојакe ратне машине, које је уза се вукла; она се увек опконавала тако да је изгледала, као што Вегеције¹ вели, као некакво ратно место.

За теже оружје од свију других ваљало је да су и они нешто више него људи а ово су они достигали непрекидним радом, који им је умножавао снагу, и веџбањима која су им прибављала окретност, која није ништа друго него једнак расположај сила које имамо.

Данас наше војске много страдају од неумеренога рада;² а међутим баш тај прекомерни рад одржао је Римљане. Узрок је у томе, ја мислим, што је њихов умор био непрекидан докле наши солдати од прекомернога рада непрестанце прелазе у прекомерно безпосличење; а ништа горе и неможе их упропастити него то.

Да наведем овде шта говоре писци³ о васпитавању римских војника. Они су навикавани да за пет сахати пропутују двадесет а кад

¹ Књ. II, гл. XXV.

² Нарочито од копања земље.

³ Глед. Вегеција књ. I. У Тита Липија књ. XXVI, гл. LI каква веџбања задаваше солдатима Африкански Сципион после освојења пове Картаге. Марије, поред своје старости, излажаше сваки дан на Марсово поље. Помпеј, у петдесет осмој години, сав оружан, сражаваше се с младићима, свакаше на коња, трчаше на њему и бацаше цилит. Плутарк, живот Марија и Помпеја.

кад и двадесет и четири миље. На том путу они ношаху по шездесет фуната тежине. Трчаху и скакаху онако са свим својим оружјем; у своме обучавању службаху се мачевима, копљима и стрелама два пут тежима од обичнога оружја и ова вежбања нису никад прекидана.

Није само у логору била војничка школа, него у вароши беше једно место где су се грађани скупљали да се вежбају у оружју (то је било Марсово поље). После рада¹ они скакаху у Тибар да се извеште у пливању и да се очисте од зноја и прашине.

Ми немамо правога појма о телесним вежбањима; јер, ко се много на то одаје, ми га презиремо, почем та вежбања¹ сада су само рад задовољства а код старих и само играње бројало се у војничку вештину.

Шта више, међу нама, особита вештина у ратноме оружју постаје и смешна; јер од како је ушао двобој у обичај од тога доба фехтовање се сматра као вештина убојница или страпљиваца.

Они који замерају Омиру што он обично хвали телесну снагу, вештину и гинкост тела својих јунака, морали би се смејати Салустију који узноси Помпеја што је трчао, скакао²

¹ Верџије књ. I. гл. XI. XII. XIV.

² Cum alacribus saltu, cum velocibus cursu, cum validis recte certabat. Fragm. Sullust. у Верџија, књ. I. гл. IX.

и носио терет као и сваки други војник у оно време.

Кад би год Римљани држали да су у опасности или би хтели да накнаде какав губитак свагда би непрекидним вежбањем гледали да учврсте дисциплину у својој војсци. Имају ли да ратују против Латина, против народа јуначког као што су и сами? Манлије, држећи да ће увећати силу заповести, погуби свога сина, који је победио без заповести. Бејаху ли потучени код Нуманције? Сципије Емилије одузе им све што их је било разнежило¹. Легије римске бејаху ли прогнате испод јарма у Нумидији? Метел поправи тај срам чим их примора да на ново узму старинске уредбе. Марије, да би покорио Кимбре и Тевтоне, почиње тиме што одвраћа реке, а Сила навали таке грдне послове² на своје војнике, који су се препали били од рата против Митридата, да га они стадоше молити за битку као крај својим мукама.

Публије Насика, без икакве потребе, уреди једну морску војску. Они се бојаху више од нерада него од непријатеља.

Аул-Гел³ погрешно наводи узроке рад којих Римљани пуштаху крв солдатима, који што

¹ Он продаде све коње, који су носили товари војсци и нареди да сваки војник носи сам себи ране за тридесет дана и седам колаца. *Somm. de Florus*, књ. LVII.

² *Frontin stratagèmes*, књ. I. гл. XI. и XX.

³ Књ. X. гл. VIII.

погреше: прави узрок је у овоме: солдату је снага највећа красота, кад се хоће да се он понизи ваља му одузети од снаге.

Људи, тако очврсли, бејашу обично увек здрави. Не находимо код писаца оних времена, да су римске војске, које ратоваху у свима климатима, веома страдале од болести, докле данас врло често, у једноме тек рату, стопи се по читава војска а није се ни тукла.

У нас се врло често бега од војничке службе, с тога што су солдати најгори део у свакоме пароду, и што ни један нема пити држи да има какво преимућство над другима, а код Римљана то биваше много ређе, будући римски солдати, узимани из народа тако охолог, тако поноситог, тако одваженог да заповеда другима, немогаху никад толико се понизити да престану бити Римљани.

Војске им нису биле многобројне зато им лако бејаше и потребе набављати; старешина их је могао боље познати и лакше опазити погрешке и нарушавања дисциплине.

Њихова снага од већбања и дивни друмови, које су били поградили, стављаху их у могућност да далеке путове и лако и брзо¹ сврше. Њихов изненадан појав смрзавао је умове: нарочито су они така изненађења чинили после

¹ Гледај нарочито разбој Аздрубала и њихову брзину против Вирџата.

своје какве погибије, кад се њихови непријатељи налазе у оној немарности, коју победа даје.

У нашим биткама данас поједини се обично узда у гошлу, а сваки Римљанин, чвршћи и ратоборнији од својега непријатеља, уздасе се у себе самог; он бејаше од природе јупачан, то јест, имађаше ону врлину, која је осећање своје сопствене снаге.

У њиховим војскама увек беше боља дисциплина него у њихових непријатеља: није било могуће, макар они најстрашније били потучени, да се гдегод нескупе, или да се код њихових непријатеља какав год неред ма где не догоди. С тога их и виђамо код историка да у почетку често и измичу испред броја или жестине непријатељске, а доцније они очунају победу из непријатељских руку.

Главна им је брига била да сазнају у чему је њихов непријатељ претежнији од њих па су се према томе и уређивали. Навикавали су се на брв и на ране гледањем гладијатора, које су примили од Етруска.¹

Мачеви Гама² и Пирови слонови само

¹ Фрагмента Николе Дамаскога, књ. X, узета из Athénée, књ. IV. гл. XIII. Пре него би војници пошли у логор, вођени су да гледају борбе гладијатора. Jules Capit, Vie de Maxime et de Balbin.

² Римљани подметаху своја коња под ударе галских мачева и тако их затупљиваху.

их један пут изненадише. Слабост своје коњице¹ они, у почетку, попуњаваху одузевши коњима узде да они, у најбујнијем трку, не би могли бити устављени. Доцније у коњицу мешаху велите,² војнике лако оружане. Кад видеше какви су мачеви у Шпањолаца,³ одмах оставише своје. Вештини пилотирања доскочише неком справом коју нам је описао Поливије. И, најпоследње, као што каже Јосиф,⁴ рат за њих бејаше размисљавање а мир вежбање.

Ако је у кога год народа било нешто добро и корисно, или од природе или од његових устанаова, и они се трудише да се тим користе: ништа нису жалили да добију нумидијских коња, кретских стрелаца, балсарских праћкара, или родоских лађа.

На послетку, никад се ни један народ не спремаше на рат с више смотрености, нити га вођаше с више дрскости.

¹ Она омет беше боља него у малих италијанских народа. Она беше састављана од главнијих грађана, којима је држава хранила коње. Кад би она сјахала онда страшије нехоте није било и врло често она и решаваше битку.

² То бејаху младићи лако оружани и најбржи у целој легији, који, на најмањи знак, свакако на коње или се сражаваху пешце. Валер Максим, књ. II. гл. III. чл. 3. Тит-Ливије, књига XXVI. гл. IV

³ Фрагмент. Поливија, која доноси Свџа под речи: *Μάχηρα*.

⁴ *Bello judaico*, књ. III, гл. VI.

ГЛАВА Ш.

Како Римљани моглиште постати велики.

Будући да народи европски, у садашње време, имају, готово, једнаке вештине, једнако оружје, једнаку дисциплину и на једнак начин воде ратове: то ми чудну ону срећу Римљана неможемо ни да појмимо. У осталом данас је таква несразмера у снази, да малој којој држави није могуће, само својом снагом, изићи из низине, на коју би је судба поставила.

О томе ваља размислити: без тога ћемо гледати догађаје а нећемо их моћи разумети; и, несазнавши добро разлику положења, могли бисмо веровати, кад читамо стару историју, да су тада живели другојачији људи а не као ми.

Непрекидно искуство доказало је у Еврони да владалац, кога држава броји милион поданака, не може, ако неће да се упропашћава, држати више од десет хиљада редовне војске: само, дакле, велики народи имају велике војске.

Није то тако било у старим републикама; јер ова сразмера војника према осталоме народу, која је данас као један к стотини, могла је тада лако бити као један к осам.

Основатељи старих република делили су земље под једнако, и само то чинише да народ буде снажан, то јест, да буде једно добро уређено друштво; с тога се могла имати и добра војска, јер је сваки имао једнаке користи, те још врло велике, да брани своју отачбину.

Кад се закони већ нису више строго извршивали, онда су ствари дошле у стање од прилике овакво какво је сада међу нама: среброљубивост неких и неких људи и раскоштво других учинише те непокретно имање пређе у неколике руке и вештине се уведоше за узајамну потребу богатина и сиромаша. С тога ту готово несташа грађани и војника; јер непокретна добра, која бејашу намењена да издржавају ове последње, сад су издржавала робове и вештаке, оруђа луксуза за нове сопственике: без чега би држава, која, поред свега овога непоретка, има опстати, морала пронасти. Док небеше овога квара, првобитни државни приходи делише се војницима, то јест, земљоделцима а пошто се република исквари, они иђаху богатинама који их трошише на робове и на вештаке, од куда се тек нешто, у данку, узимало омет и трошило на војнике.

А ове врсте људи нису ни мало за рат: они бејашу страшљиви и искварени варошким луксузом а често и самом вештином; осим тога, како они не имађаху праве отачбине, почем су са

својим занатима могли свуд живети: тако њима не беше нимало стало, хоће ли сачувати или изгубити отачбину.

У једном попису Рима,¹ који би учињен, неко време после изгнања краљева, и у оном, који учини Димитрије Фалерски у Атини,² нађе се да обе ове вароши имају готово под једнако житеља: Рим их је имао четири стотине четрдесет хиљада, а Атина четири стотине тридесет и једну хиљаду. Но овај попис учињен је у Риму у време, кад су његове установе биле у снази, а онај у Атини онда кад су њезине биле са свим покварене. У Риму се нашло да су, четвртина житеља, одрасли мушкарци а у Атини не пуна двадесетина: сила Рима дакле била је у ова разна времена, сироћу силе атинске као што је једна четвртина сироћу једне двадесетине (двадесетог дела).

Краљеви Агис (Agis) и Клеомин, видећи да је од девет хиљада грађана, који бејаху у Спарти у време Ликурга,³ остало само седам стотина, од којих једва стотина имађаше своје зем-

¹ Ово је попис о коме говори Дион. Халикарн. у књ. IX, стр. 583. и који се мени чини да је онај исти, о коме он помиње на крају своје шесте књиге, који би учињен шеснаест година после изгнања краљева.

² Ctésiclès, dans Alhénée, књ. VI. стр. XIX.

³ То бејаху грађани праве Спарте. Ликург за њи оде-ли делет хиљада делова; а тридесет хиљада их даде другим житељима. Глед. Плутарк, Vie de Lycurgue t. I. стр. 177. изд. Cussac.

ље¹ а све друго бејаху страшљиви бескућници, упе-ше се да обнове законе² за ову ствар и тако Лакедемонија поврати своју снагу и опет поста страшна за све Грке.

Једнаком деобом земаља Рим се диже из своје низине и ово се осети тек онда кад он већ бејаше искварен.

Он беше тек мала републичица па, кад Латини одрекоше дати помоћ у војсци, коју су били обвезани да даду, он, у часу, диже у самој вароши³ десет легија. „Мучно би данас, вели Тит Ливије, Рим, који цео свет неможе да удржи, могао толико урадити да се из непада појави непријатељ пред његовим зидовима; а то је јасан знак да нисмо сада већи, него да смо само увећали богатства и лукузе који нас муче“.

„Кажите ми, говораше Тиверције Грах племићима,⁴ шта је боље: грађанин или рођ до века; војник или човек за рат неспособан? Хоћете ли ви за неколико јутара земље, што би сте имали више него други грађанин, отканти се надежде на освојење овога што остаде још од света, или ставити се у опасност да вам непријатељи отму те исте земље, које сада нама недате?“

¹ Глед. Паутарка, *vic d'Agis et Cléomènes*, tom. VII. 365.

² У Паутарка, *ibid.*, стр. 410, 411.

³ Тит-Ливије, прва декада, књ. VII. гл. XXV. То бејаше мало после узета Рима, за консулства Л. Фурија Кампа и Ап. Клаудија Краса.

⁴ *Arrien*, о грађанском рату, књ. I, гл. XI.

ГЛАВА IV.

- 1, Гали. 2, Пир. 3. Упоређивање Картаге и Рима.
- 4, Анибалов рат.

Римљани имадоше много ратова с Галима. Љубав к слави, презирање смрти и упорност да би се победило бејаше једнака у оба ова народа; али им оружје небејаше једнако. У Гала штит беше мали а мач рђав: с тога је с њима и бивало готово онако како су радили, у новије време, Шпањолци с Мексиканцима. И, што се човек највише мора дивити, јесте то, да народи ови, које су Римљани суверетали свуда и у свако време, допуштаху да их други сатиру једне за другима а нису никад знали или тражили да сазнаду и да одклоне узрок својих несрећа.

Пир завојшти на Римљане у оно време, кад му се они могаху одунирати и учити се од његових победа; он их научи опкопавати се и бирати и располагати станове; научи их како да се користе слоновима, и приправи их за највеће ратове.

Величина Пирова бејаше само у његовим личним својствима.¹ Плутарко нам каже да је он

¹ Глед. један одломак из прве књиге Диона у l'extrait des vertus et des vices.

морао одпочети македонски рат почем није могао издржавати осам хиљада људи и пет стотина коња што је имао.¹ Владалац овај, господар мале једне државице, о којој се, после њега, није ништа ни помињало, бејаше човек, кон је непрестанце тражио догађаја, јер без тога није могао опстати.

Тарент, његов савезник, беше се изметнуо већ: изопачила се већ била у њему установа Лакедемонаца, његових предака.² Могао је много учинити са Самнитима, али њих Римљани већ готово бејаху сатрли.

Картага, која се обогати пре него Рим, и поквари се пре него Рим: тако докле се у Риму државна служба могла добити само врлином и докле сва вајда од ње бејаше поштовање и одликовање, дотле се у Картази продавало све оно што је држава могла дати приватнима, а плаћала се свака служба, коју би јој грађани учинили.

Тиранство каквог владоца никад неће пре упропастити државу него што ће то учинити равнодушност грађана спрам обштега добра у каквој републици. Слободна држава срећнија је с тога што се боље рукује њезиним имањем; што у њој нема љубимаца; али кад оно прво бива горе, и кад, у овом другом случају, место

¹ Vie de Pyrrhus. Плутарк, том IV, стр. 196.

² Justin, књ. XX, гл. 1.

пријатеља и рода владаочева, ваља обогатити пријатеље и рођаке свију оних који су у власти: онда је све отишло без трага; ту се закони лакше обилазе и газе него што то чини сам владалац, који, будући је сам први грађанин у држави, највише и мари да она опстане.

У Риму готово сви бејаху једнаки у имању, јер сви по старинским својим обичајима живљаху скромно и не либљаху се од сирогинје: у Картази пак поједини људи имађаху имања као неки краљеви.

У Картази су владале две странке од којих једна је хтела увек мир а друга увек рат тако да није било могуће припадати једној а бити добар и другој.

У Риму је рат сједињавао све интересе а у Картази их је још више цепао.¹

У држави где сам владалац управља неслога се може лако и стисати почем он има у рукама снагу да обе стране може уздржавати; по у републици она траје дуго, будући да болест зарази и саму ону силу, која би је могла излечити.

У Риму, којим управљаху закони, народ трпи да сенат има у рукама управу послова: у Кар-

¹ Кад се приближи Анibal међу Римљанима неста неслоге; а кад се Сципион приближи Картази неслога Картагенаца постаде жешћа него икада; она одузе влади и оно мало снаге што јој је било остало: војводе, сенат, великаши све то изгуби поверење народно: народ се разјари још више. Глед. у Арриен-а сав овај рат првог Сципиона.

тази пак, кад владаху злоупотребљења, народ хтедијаше све сам собом да ради.

Картага водећи с изобиљем рат с римском сиромаштином удила је сама себи: злато и сребро троши се а врлине, постојанство, снага и сиромаштина пеизцрпљују се никад.

Римљани бејаху амбицијозни по охолости а Картагенци по чежњи за благом; први су хтели да заповедају а други да теку; и ови последњи, рачунајући приходе и расходе, ратоваху, али никад рат не миловаху.

Изгубљене битке, умаљење народа, опадање трговине, исцрпљење касе, побуне суседних народа, све то могаше принудити Картагу да прими мир под најтежим условима: али се Рим никад неуправљаше по осећању добра или зла; само га његова слава опредељиваше; и почем држаше да ће те славе нестати одмах како он престане заповедати: тако не беше ни падежде нити страха који би га принудно да пристане на мир, који он сам неби био наметнуо.

Ништа није тако силно као република у којој се врше закони не из страха, не ни по разуму, него по страсти као што то бејаше у Риму и у Лакседемонији; јер онда с мудрошћу добре управе удружује се још и сва снага, коју може имати каква странка (фракција).

Картагенци се службаху туђим војскама а Римљани својима. Ови последњи увек сматраху

покорене као оруђе својих будућих победа, с тога све побеђене народе претвараху у своје солдате; и што би више муке имали докле их покорише то би их радије спојавали са својом републиком. Тако видимо Сампите, који бише покорени тек после двадесет и четири триумфа,¹ да посташе римски помоћници; и, мало пре другог пуничког рата, они добише од њих и од њихових савезника, то јест од једне земље, која није већа од државе папине и од Неапоља, седам стотина хиљада људи пешака и седамдесет хиљада коњика, које ставише противу Гала.²

У највећем пламену другог пуничког рата Рим имађаше увек на ногама од двадесет две до двадесет четири легије; а међутим, по сведочанству Тита Ливија, бејаше тада тек око сто тридесет и седам хиљада грађана.

Картага употребљаваше више силе кад напада а Рим кад се брани: овај, као што рекох, наоружа један голем број војника против Гала и против Анабала, који га нападаху, а против нај-силнијих крајева шиљаше тек по две легије и то чини да сила његова оста вечна.

И положај Картаге, у њеној земљи, бејаше слабији него положење Рима у његовој: јер Рим имађаше око себе тридесет на сеобина, које му

¹ Florus, књ. I, гл. XVI.

² Гледај у Поливија. Florus каже да су они подигли триста хиљада људи у вароши и код Латина.

бејашу као ограда.¹ До битке на Канама ни један га савезник не беше оставио, а то с тога што се Самнити и други италијански народи бејашу навикли на његову владу.

Већина вароши у Африци, на против, слабо утврђене будући, предаваху се одмах чим је ко дошао био да их узме; тако сви, који се тамо извозише, Агатокло, Регул, Сципион одма довођашу Картагу у очајање.

Само се неваљалој управи може приписати све оно што снађе Картагенце за време рата, који води против њих први Сципион: њихове вароши, па и саме војске, скапаваху од глади а Римљани имађашу свашта доста.²

Код Картагенаца војске, које би биле побеђене, постајашу разузданије; некад оне разапњаху своје војводе и тако њих кантиговаху за своју страшљивост. Код Римљана, напротив, консул десетковаше војску која би побегла, пак је на ново враћаше против непријатеља.

Управа у Картагенаца беше врло сурова они³ су тако мучили народе у Шпанији, да су Римљани, кад тамо дођоше, примљени као ослободитељи; и ако се погледа на огромне суме, које их стаде рат, у коме они бише надбијени, ви-

¹ Tite-Live, књ. XXVII. гл. IX. и X.

² Гледај Appien, lib. libyc. seu de rebus punicis, гл. XXV.

³ Гледај шта вели Поливије за њихове глобе, нарочито у њ. IX. Extrait des vertus et des vices.

деће се јасно да је неправда веома рђава чуварица, и да она ни саме своје намере непостижава.

Основање Александрије јако умали трговину картагенску. У прва времена предрасуде, на неки начин, изгоњаху странце из Мисира; и кад га освојише Персијанци, они само гледаху да још више ослабе своје нове поданике; али под грчким краљевима, Мисир преузе готово сву трговину светску а, с тога, трговина картагенска поче опадати.

Силе, које трговина оснује, могу опстати дуго у средњему стању своме; по њихова величина краткога је века. Оне се подижу мало по мало а пико то и не опажа; јер оне не учине ништа такво, што би подигло ларму и огласило њихну снагу: али кад се то већ једном сазна, онда сваки гледа да отме томе народу користи, које је он, тако рећи, приграбио себи.

Картагенска коњица бејаше боља од римске са две ствари: што њезини нумидијски и шпанолски коњи бејашу бољи него италијански, и, што римска коњица беше рђаво наоружана; јер тек у ратовима грчким Римљани учинише у томе измену као што казује Поливије¹.

У првом пуничком рату Регул би потучен како се Картагенци доченаше равница те на

¹ Књига VI. гл. XXV.

њима развише своју коњицу; а, у другом, Анibal има да благодари за своје главне победе својим Нумидијанцима.

Сципион освојивши Шињолску и начинивши савез с Масинисом, одузе Картагенцима ову надмоћност. Нумидијска је коњица добила и Замску битку и свршила рат.

Картагенци бејашу вичнији на мору и боље знадијашу маневре од Римљана: али ми се чини да ово није онда било од толике помоћи, од колике би било сада.

Стари, пенмајући још копнаса, само могаху пловити дуж обала; њихне лађе бејашу мале и на весла; свако прибрежје за њих бејаше пристаниште; њихово знање корманшко беше слабо а и маневрирање незнатно; с тога Аристотел и вели¹ да се нема потребе држати особити кор матроза, него да је за то довољно ако се има обичних радника.

Вештина бејаше тако несавршена да се с хиљадом весала једва могло урадити то што се ради данас са сто.²

Велике лађе бејашу неудесне са своје тежине те се немогаху с њима чинити маневре брзо и поуздано. Док ово сазнаде, Антоније, у Актиуму, жалостно прође;³ јер његове лађе не-

¹ Политик. књ. VII, гл. VI.

² Гледај шта вели Перолт о веслима код старих: *Essai de physique*, гл. III. *mécanique des animaux*.

³ То исто би и у битци код Саламине. *Plutarque, Vie de Thémistocle* tom. II. стр. 34. Историја је пуна таквих примера.

могаху се ни кренути, докле Августове, много лакше, нападаху на њих са свију страна.

Како старинске лађе бејашу на весла, тако свагда онима, што су лакше, беше удесније разбити оне што су велике, које тада бејашу само непокретне машине, као што су данас наше лађе кад им се пребије катарка.

Од како се изнађе компас од онда се измени стари начин; весла се одбацише, од обала се бега пловени, поградише се велике лађе; справе им посташе сложеније и кретања многостручнија.

Изналазак барута учини нешто чему се нико није надао; а то је да се снага морске војске више него икада мери по вештини; јер, да би се могао дати отпор сили топовској ваљало је имати великих лађа, а према величини лађе мораде се увећати и вештина.

Мале некадашње лађе прикучиваху се у мах и војници су се тако борили с обе стране; на флоту се укрцавала по читава сувоземна војска. У морској битци, коју добише Регул и његов другар, борило се сто тридесет хиљада Римљана противу сто педесет хиљада Картагеница. Онда су солдати значили много а вештаци мало; данас пак вештаци значе много а војници нимало или врло мало у морским биткама.

Битка консула Дуилија показа јасно ову

разлику. Римљани се нису нимало разумевали у морепловству: једна лађа картагенска наседне код њихових обала; они испочну од ње и начине себи једну лађу: у три месеца њихови матрози бише извештени, флота начињена и спрењена; она се пусти на море, пађе морску војску картагенску и потуче је.

Данас пак једва је доста цео век једноме владоцу да састави, обучи и спреми такву флоту с којом сме изићи пред силу, која на морима господари; можда је ово једина ствар, коју нису кадре саме паре да учине. И ако у данашње време велики један владалац¹ и успе одмах, ипак искуство учи друге да је то пример више за дивљење него за подражавање.

Други пунички рат тако је знатан да га сваки зна. Кад човек разгледа ону гомилу тешкоћа, које су стајале пред Анибалом, па их овај ванредни човек све савлада, онда добија најдивније позорје, какво нам остави старо доба.

Рим бејаше чудо од постојањства. После изгубљених битака на Тесину, Требију, Трасимену, после оне најужасније, у Канама, кад га скоро и сви народи италијански оставише, он никако не занска мира. То је оно, што сепат никад не одступаше од старих својих начела: он с Анибалом поступаше као што је некад поступао с Пиром, с којим није хтео имати никаквих пре-

¹ Лудвик XIV.

говора док се год у Италији находио: и ја налазим у Дијонисија Халикарнаског¹ да је, у време преговарања Корнолана, сенат објавио, да ћеће никако прекорачити старе обичаје, и да народ римски неможе закључавати мира докле су год непријатељи на његовој земљи; но ако се Волски повуку, онда ће се учинити све што буде право.

Рим би спасен силом своје установе и обичаја. После битке у Канама не беше допуштено чак женама плакати: сенат одби одкуп заробљеника и посла јадне остатке од војске на рат у Сицилију, без икакве награде и без икакве војничке части све докле Анибал неби истеран из Италије.

С друге стране, консул Терентије Варон бејаше срамно чак до Вепузе побеглао: овај човек, од најнижега порекла, беше се узвисно до консулства само зато да вређа племићство. Али сенат нехте да се ползује овом несрећном приликом него, знајући колико му је нужно да одржи народно поверење, изиђе му на сусрет и захвали што није очајавао о републици.

Није највећа несрећа за државу онај губитак људи, који могу изгинути у једној изгубљеној битци, него је несрећа оно морално малаксање, које лишава државу и оне снаге, коју би јој срећа оставила била.

¹ Antiquités romaines, књ. VIII.

Има ствари које сваки говори само за то што су једном речене. Држи се да је Анибал учинио погрешку што није опсео Рим после победе код Кана. Истина, у почетку, тамо беше велики страх; али страх народа ратоборнога готово увек окреће се у јунаштво а не као код малодушне светине, која само и зна за своју слабост. Да Анибал неби успео доказ је то што Римљани још бејаху у стању слати на све стране помоћи.

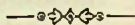
Каже се још да је Анибал учинио велику погрешку што је своју војску одвео у Капуу, где се она разнежи; по овде се невиди, да се неудара на прави узрок. Зар војници Анибалови, обогачени после толиких победа, неби свуда могли наћи Капуу? Александар, који заповеда својим поданицима, у овакој прилици, учини нешто што Анибал, који предвођаше само најмљене солдате, немогаше учинити: он спали све своје и својих војника имање? Кажу да је Кули-Кан, после освојења Индија, оставио свакоме солдату само по сто сребрних урубија.¹

Сама освојења Анибалова, почела су окретати срећу овога рата. Њега нису послале у Италију старешине Картагенске; он је добијао врло мало помоћи или због зависти једне странке или због великога уздања друге. Док је имао на окупу војску побеђивао је Римљане, али кад

¹ Histoire de sa vie. Paris 1742, стр. 402.

је ваљало да оставља гарнизоне у освојене ва-
роши, да брани своје савезнике, да опсађује
градове, или да друге брани од опсаде, сила
његова би поцепана. Освојења се чине лако јер
се чине са свом силом скупа; али се мучно одр-
жавају, јер се морају бранити тек с деловима
својих сила.

ГЛАВА V.

Стање Грчке, Македоније, Сирије и Мисира, пошто би понижена Картага.

Ја држим да је Анибал био човек који врло мало хвали а најмање још могао је оп хвалити Фабија и Марцелу против себе самог. Жао ми је кад гледам Тита Ливија како сипа своје цвеће на ове големе јунаке старога века: мени би се хтело да је он радио као Омир, који се не жури да их кити али који зна тако лепо представити их у раду.

И још се хоће да оно, што веле да је говорио Анибал, буде паметно. А ако је, чувши за погнбију свога брата, он рекао, да је предвидео пропаст Картаге, ја неznam ништа што би могло у веће очајање бацити народе, који су му се одали, и што би могло већма сневеселити војску, која је очекивала толике награде после рата.—

Како Картагенци ни у Шпанији, ни у Сицилији ни у Сардинији не имаше војске, која би била срећна, већ свака беше потучена: то Анибал, којег непријатељи ојачаваху непрестанце, би принуђен само да се брани. Ово наведе Римљане на мисао да препесу рат у Африку, и

Сципион се тамо извезе. Овога напредовање принуди Картагенце да позову из Италије Анибала који плакаше од туге уступајући Римљанима ову земљу, у којој их је толико пута побеђивао.

Све што би могао какав велики државник и велики војсковођа учинити да спасе своју отачину, све је то Анибал урадио: немогући склопити Сципиона на мир он се пусти у једну битку, у којој се чињаше да судба имађаше вољу да помете и његову венитину и његово искуство и бистру памет његову.

Картага прими мир али не више од непријатеља већ од господара: она се обвеза да плати десет хиљада таланата за десет година, да да таоце, да уступи своје лађе и своје слопове; да се не пушта ни с ким у рат без пристанка римскога народа; и, да би увек била понижена, умножи се сила Масинисе, њезиног вечног непријатеља.

Пошто Картагу понизи, Риму готово осташе само мали непријатељи и велике победе; место што дотле, све имађаше мале победе а велике ратове.

У то време бејашу као два, оделита један од другог, света; у једноме се бораху Картагенци и Римљани; други бејаше потресан свађама, које су се вукле још од смрти Александра великог: тамо се ни на ум не узимаше шта

се ради на западу;¹ јер, и ако Филип, македонски краљ, бејаше везао неки уговор с Анибалом, и пак од овога не би никаквих последица; и овај владалац, који једва нешто мало помагаше Картагенцима, Римљанима показа само злу вољу без икакве користи.

Кад два велика народа ратују дуго и упорно, онда би човек рђав политик био ако би помислио да се може тако остати и само мирно гледати та борба; јер онај, од та два велика народа, који победи, одпочеће одма нове ратове и народ од солдата грунуће на народе од мирних грађана.

Баш ово се показа у она времена; јер Римљани тек што укротише Картагенце, одма почеше нападати на друге народе и појавише се свуда по свету све да заузму и све да освоје.

Онда на истоку бејашу само четири силе, што се могаху одуширати Римљанима: Грчка и краљевине: Македонска, Сиријска и Мисирска. Ваља видети како стајашу ове две прве силе почем Римљани прво на њих почеше ударати да их освоје.

У Грчкој бејашу три знатна народа: Етолијанци, Ахајци и Виотињани: то се бејашу удружиле слободне вароши на имађашу опште скуп-

¹ Чудновато је, као што Јосиф примећује у књизи Аниону, I. гл. IV., да Иродот и Тукидид никад нису говорили о Римљанима, премда су они толике ратове већ водили биле.

итише и заједничке управнике. Етолијанци бејаху ратоборни, одважни, дрски, жудни плена, увек слободни од своје речи и од клетве; најносле они ратоваху на суху као морски разбојници на води. Ахајцима досађиваху непрестанце несташни њихови суседи или бранитељи, од којих се они аратосиљаху. Впротињани, најтромији од свију Грка, најмање се мешаху у опште послове: они се брињаху само о садашњему добру или злу и никад их њихови говорници немогаху ни нашта покренути; па, што је још најнеобичније, њихова се република држала у самој анархији.¹

Лакедемонија беше обдржала своју снагу, то јест онај ратоборни дух, који јој даваху закони Ликургови. Тесалијанце, у неку руку, бејаху заробили Македонци. Краљеве илирске већ бејаху крајње обеспажили Римљани. Акарналце су опустошавали час Македонци а час Етолијанци. Атињани слаби а без савезника, удивљаваху свет само својим ласкањем наспрам краљева; и на трибуну, с које је некад говорио Димостен, сад се излазило само да се предложи решења најнедостојнија и најсрамнија.

Поред свега тога Грчка беше страшна својим положајем, снагом, множином својих вароши, бројем својих војника, својим уређењем, правима,

¹ Старешине, да би се увиделе светише, и нествараху више судове: умирући завештаваху своја имања пријатељима да се потроше у гостбама. Гледај одломак од књиге XX. Полибија *l'Extrait des vertus et des vices*.

и законима: она миловаше ратовање, а знадијаше како се ратује, па би била непобедљива да само беше сложна.

Њу врло зачудише први Филип, Александар и Антипарар? али је не подјармише; а македонски краљеви, који немогаху одканти се својих жеља и својих падања, гледаху свакојако да је покоре.

Македонија беше готово сва окружена непролазним планинама; житељи њени бејашу врло способни за рат, јупачни, послушни, промислени и за чудо вредни; и мора да су та својства добијали од климе тамошње, почем и данас људи из тих предела најбољи су турски војници.

Грчка се држала неком, тако рећи, равнотежом: Лакедемонци обично бејашу савезници с Етолијанцима а Македонци с Ахајцима; но кад дођоше Римљани ова се равнотежа прекиде.

Македонски краљеви немогаху издржавати велику војску,¹ с тога им се познаваше најмањи губитак; а тешко им се беше размакнути јер намере њихове бејашу познате па свачије очи бејашу отворене на њихове поступке; и напредовања, која би учинили у ратовима поради својих савезника, бејашу зло које ови исти савезници гледаху одмах да поправе.

Но краљеви македонски бејашу обично врло вешти владоци. Њихова држава не беше од

¹ Гледај у Илугарка, *Vie de Flaminius* књ. IV, стр. 64.

оних држава које иду неким коловозом, назначеним за њих, још у почетку. Непрестанце су се учили опасностима и пословима; сваки заплет у Грчкој давао је и њима посла, те су се старали да придобију главне људе у свакој вароши; да засене очи народу; да поцепалу или сједињују интересе и свакога часа да плате све то својом главом.

Филин, у почетку своје владе, придоби љубав и поверење Грка својом скромношћу, а доцније на један пут, он се измени и поста страшап тиран онда кад је требало да је праведан и по политици и по жељама.¹ Он виђаше премда из далека, страшну силу Картагенаца и Римљана; он сврши рат на корист својих савезника и помри се с Етолијанцима. Природно беше да он тежи да удружи око себе све силе Грчке те да препречи странцима утемељивати се у њој; но он је малим отмицама, напротив, разгњеви; и кад се рађаше о његову опстанку, он се препираше око сићушних ствари и тако, с три или четири неваљала поступка, поста осудан и гнусан пред свима Грцима.

Етолијанци бејашу највише на њега љути, а Римљани ичешаше прилику ове њихне срдње или боље рећи лудости, начинише с њима савез, уђоше у Грчку и наоружаше је против Филина.

¹ Гледај код Полибија неправде и свирепства, с којих Филин изгуби глас и поштовање.

Владалац овај би побеђен у Кинокефалима и победа ова има се у велико приписати храбрости Етолијанаца. Ова га победа пренаде: он подвеза мир који више наљчаше на напуштање своје снаге него на прави мир; извуче своје гарнизоне из целе Грчке, предаде своје лађе и обвеза се да плати хиљаду таланата за десет година.

Поливије, својом обичном разборитошћу, испоређује римско војничко уређење с македонским, које бејашу примили сви краљеви, Александрови наследници. Он представља користи и штете од *фаланге* (грчка војска) и од *легија* па каже, да је римска уредба боља, и, изгледа да он има право ако се узму у обзир сви догађаји онога доба.

У другом пуничком рату Римљане стави у највећу опасност то што Анибал своје војнике наоружа по-римски; али Грци нехтеше изменити ни свога оружја ни начина војевања: њима није ни на ум падало да оставе оно, чим су толике велике ствари били починили.

Римски успех против Филипа беше највећи њихов корак у општем освајању. Да себи Грчку осигурају они гледаху од сваке руке да ослабе Етолијанце, који им бејашу помогли ући и утемељити се тамо; окром тога они наредеше да се свака грчка варош, која је припадала Филипу или коме другом владоцу, управља, у напредак, сама по својим законима.

Свак види да су ове мале републичнице морале бити зависне, али Грци то невиђаху; они се одадоше некој глупој радости и држаху да су доиста слободни само с тога што су их Римљани огласили за слободне.

Етолијанци, који се бејашу надали да заповедају у Грчкој, видећи да су само довели себи господаре, падоше у очајање; и, као и свакад неразборити, хтедоше ову своју лудост да поправе новом лудошћу, па позваше у Грчку Антиоха, сиријскога краља, као што пре бејашу позвали Римљане.

Међу наследницима Александровима најјачији бејашу сиријски краљеви; јер они држаху готово све Даријеве државе осим Мисира: по и њихова сила, због које чега, беше веома ослабела.

Селеук, који основа сиријско краљевство, пред своју смрт, сруши краљевство Лпзимаково. У овој збци више области побуниле се и отргле, и тако постале краљевине Пергамска, Кападокијска и Витинијска. Но ове мале страшљиве државице сматраху увек понижење својих старих господара као своју срећу.

Сиријски краљеви прекомерно завидели благостању Мисира само мишљаху како би га освојили; с тога, напуштајући исток, изгубише многе области а у другима опет слабо их ко слушаше.

Најпосле сиријски краљеви држаху горњу и доњу Азију: а давно се видело да се горње

области, кад је столица и главна снага у доњима, немогу да одрже, те се опет области слабе, кад је столица у њима па се хоће да одрже доње. Држава персијска и сиријска не бејашу нијад тако јаке као држава Парћана, који имађаху само један део области двеју првих. Да Њир није освајао Лидију, Селеук пак да је био седео у Вавилону те приморске области оставио наследницима Антигоновим: царство персијско било би непобедно за Грке као што ни Селеуковоме неби Римљани могли ништа учинити. Имају неке границе, које је природа поставила дужавама да би тиме угасила људске амбиције. Кад Римљани прекорачише ове границе, Парћани учинише да готово сви изгибоше,¹ а кад се Парћани усудише изићи из њих одмах бише приморани да се патраг врате: и, доцније, Турци, који пређоше даље, преко тих граница, приморани су да се у њих врате.

Краљеви сиријски и мисирски имађаху у својим државама поданике двојаке: народе који су победили и народе побеђене. Први, имајући на уму своје порекло, бејашу мучни у послушности; они неимађаху онога независнога духа, који нас покреће да збацимо туђ јарам, него имађаху оно нестриљење, који нас вуче само да променимо господара.

¹ Узроке томе казаћу у глави XV. Они извиру, у неколико, из географског положаја те две државе.

Но главна немоћ краљевства сиријскога долажаше од слабости двора, где владаху наследници Даријеви а не Александрови. Дуџсуз, инштавило и разнеженост, што никад није остављало азијске дворове, у овоме се бејашу оцарили. То зло пређе у народ и у војске; и поста прилепљиво за саме Римљане тако да рат, који они водиле с Антиохом, јесте права епоха њиховога квара.

Такво беше стање Сирије кад се Антиох, који дотле бејаше починио много великих дела, зарати с Римљанима: но овде се он не владаше ни толико смотрено, колико у најобичнијим пословима. Аннибал хтеде да се обнови рат у Италији, на жељаше да се придобије Филип, или, бар, да се учини неутралан. Антиох наклеучини ово ни једно ни друго: он дође у Грчку с нешто мало своје војске; и, као да иде у сватове, а не на војску, само се стараше како ће се провеселити. Римљани га потукоше; он побеже у Азију више препаднут него побеђен.

Филип пак, кога, у овоме рату, занеше Римљани као какав бујан поток, служи их што боље могаше и поста оруђе њихових победа. Задовољство да се освети и да опусте Етолију, обећање да ће му се умалити данак и да ће му се уступити неке вароши, завист спровођу Антиоха и много других ситних узрока склониле га да тако поступа; и тако, не смејући ни мислити да збаци јарам, он гледаше само како ће га олакшати.

Антиох тако рђаво разумеваше ствари да мишљаше да ће га Римљани оставити на миру у Азији. Они га и тамо потражише, и тамо га победише, те у страху он приста на мир најсрамнији што га је икад какав владалац закључио.

Ја неznam ништа узвишеније него поступак једнога владоца у садашње време,¹ који се реши пре да се сахрани под развалинама свога престола него да прими предлагања, каква владалац не треба да чује: он имађаше душу много попоситију него да би се хтео спустити ниже од своје несреће; он добро знадијаше да јунаштво може круну утврдити а брука то никад учинити није у стању.

Обична је ствар наћи владалаца који знају дати битку. Но њих је мало који знају како ваља рат водити; који умеју под једнако послужити се срећом и очекивати је; и који би знали бити смотрени и неповерљиви док неочну а пошто почну да се опет ничега не стране.

Кад Антиох би понижен, онда осташе само мале државице, изузимајући Мисир, који, својим положајем, својом плодношћу, својом трговином, бројем својих житеља, својом морском и сухом војском, могаше бити страховит; али свиреност његових краљева, њихова подлост, њихова грамења за богатством; њихова глуност и њихна

¹ Лудвик XIV.

гадна сладострастност учинише да их се гаде њихови поданици, те су се тако већином и држали помоћу Римљана.

Као основни закон за мисирску круну беше то да су сестре с браћом наслеђивале престо па да би се одржало јединство у влади, обично се таква сестра удавала за брата. А ништа се опасније неможе ни помислити у политици него овакав ред наслеђивања: јер све ситне домаће свађице измеђући се у државне немире даваху повода свакад да она страна, којој је најмање што криво, могаше подићи светину у Александрији, које бејаше много на број а коју је било врло лако подићи на прву реч ма кога краља, који би је само позвао. Окром тога у краљевинама Кирени и Кипру бејашу владоци из ове исте породице с узајамним правима на све, па је тако излазило да је готово увек било краљева владајућих и краљева који полажу нека права на престо. С тога ови владоци сеђашу на престолима који се њихају, и с тога, слабо утврђени у нутра, у земљи, они немогаху имати никакве важности ни на страни.

Снага мисирских краљева, као и других азијатских владалаца, беше у њиховим помагачима, Грцима. Окром духа слободе, части и славе, који одушевљаваше Грке, они се непрестанце занимаху свакојаким телесним вецбањем: у главним њиховим варошима бејашу игралништа, где

победитељи добијаху венце пред очима целе Грчке; што је особито подстицало свеопшту жудњу за одликовањем. А у време кад се војевало оружјем, кога је напредак зависио од снаге и брзине онога ко се њпме служи, без сваке сумње људи, овако извештени, били су претежнији него го-миле варвара, покупљених које одкуда и вође-них без пробира на војску, као што се то нај-боље видело па Даријевим војскама.

Римљани да би од краљева мисирских отргли ову војску, и тако им неприметно одузели нај-главнију снагу, учинише ово двоје: прво, мало по мало уредише код Грка као неко правило, да они немогу начинити никаква савеза, нити дати помоћи или објавити рата, ма коме то било, без пристанка Римљана; а друго, у својим уговорима с краљевима забрапише им купити војску, код римских савезника то пак учини да онима остане само војска од њихових поданика.¹

¹ Ову су политику они већ водили с Картагенцима, које су уговором, облезали, да неузимају савезнике у помоћ, као што се то види у одломку Дион-а.

ГЛАВА VI.

О томе како се владаху Римљани да покоре друге народе.

У толиком напредовању и срећи, где се човек обично може да заборави, сенат поступаше увек мудро и разборито; и, докле војске застрашаваху свуда на све стране, он држаше у шкрипу оне које је нашао да су клонули.

Он се начини суд за све народе: после свакога рата он изрицаше казни и награде свакоме ко је шта заслужио. Одузимаше део имаовине од народа побеђеног те га даваше савезницима; тиме свршиваше две ствари: привезиваше Риму владаоце, од којих се мало бојао, а много надао, а ослабљаваше друге, од којих се није могао ничему надати а имао се много бојати.

Савезнике су узимали да помогну срушити кога непријатеља, па су онда одмах њих упропашћивали. Филип је побеђен помоћу Етолијанаца, који су сатрвени на скоро што су се удружили с Антиоком. Антиох би побеђен помоћу Родосана али, иови, пошто им се дадоше сјајне награде, бише понижени за свакад, божем за то, што су тражили да се веже мир с Персеом.

Кад би више непријатеља у једно време групуло на њих, они би са најслабијим училили примирје који се рачунао за срећна што је то добио држећи да је много урадно тиме што је своју пропаст одложио.

Кад су имали какав велики рат, сенат је гутао свакојаке увреде, чекајући ћутке да дође време за кантиговање; и ако би му какав народ послао кривце он их није хтео казнити, јер је волео држати сав народ да је злочинац па чекати корисну освету.

Они су чинили својим непријатељима печувена зла због чега се и нису склапали савези против њих, јер онај ко је био даље од опасности није желео да јој се приближи.

С тога су ретко њима објављивани ратови, него су их започињали они сами кад им је воља и с киме су имали вољу мерити се; и од толиких народа, које они нападаху, врло их је мало који неби пристаали да трпе свакојаке неправде само ако су их хтели оставити на миру.

Имајући обичај да говоре увек као заповедници, њихови посланици, шиљани међу народе који још нису знали за њихову силу, обично биваху злостављани; а то је за њих био довољан изговор да се нов рат објави.¹

Они никад нису везивали мир искрено, већ

¹ Пример за ово најбољи је њихов рат против Даматица. Глед. Поливија.

све с намером да доцније заузму све, с тога уговори њихови и нису ништа друго него тек обустава оружја, а у њих су они стављали услове, који су увек почињали упронашћавати државу, која их је примила. Уговарали су да војске изиђу из утврђених места, или су ограничавали број сухоземне војске, или су одузмали коње или слонове; а ако је тај народ био јак на мору, обвезивали су га да спали своје лађе и кад кад да се повуче даље од приморја па тамо да живи.

Понто би коме владаоцу сатрли војску они би му онда упропастили приходе прекомерним данцима под изговором: да плати ратне трошкове: овим новим родом тиранства приморавали би га да цеди своје поданике те да тако изгуби њихову љубав.

Кад би подвезивали мир с каквим владоцем обично би узимали кога од његове браће или од деце у таоство да би, помоћу ових, могли му побунити државу кад би год хтели. Кад би тако у њиховим рукама био најближи наследник, онда би плашили држаоца престола; ако ли би то био ко од даљих сродника, они би га употребљавали да народе подстичу на буну.

Кад би се какав кнез или какав народ отргао од свога суверена, они би га одмах проглашавали да је римски савезник¹ и тиме би чинили

¹ Гледај нарочито њихов уговор с Чивутима у првој књизи Макевија, гл. VIII. ст. 23.

да га нико такнути несме. На тај начин није било владаоца, ма он колико био снажан, који би могао бити и један тренутака сигуран од својих поданика а и од своје саме породице.

И ако је њихно савезништво било упола ронство, опет се многи отимао да га добије;¹ јер се онда знало да ће се трпети само од њих а ни од кога другог; с тога небеше никакве услуге коју народи и краљеви не би били готови учинити нити нискости коју они печинише само то да получе.

Они имађаху савезника од више врста. Неки бејаху удружени с њима повластицама и мешавином у њиховој величини, као Латини и Херници; други само насељем, као што бејаху њихове насеобине; неки по њиховом добротпству као Масинса, Еумен, и Атал, који су имали да њима благодаре за своје краљевине или и за увећање; други опет по слободним уговорима; а неки су им постајали поданици дугим држањем савеза, као што су били краљеви: мисирски, вифинијски, кападокијски и већина грчких вароши; многи други опет насилним уговорима као што је Филин и Антиох; јер они никад нису давали непријатељу мир, који не би садржао неки савез, то јест, ако тај мир не би обвезао који народ да њима помогне подчинити који други народ.

¹ Аријарат принесе боговима жртву, вели Полибије, у име благодарности што је постао римски савезник.

Кад би каквим варошима оставили њихове слободе, онда би одмах начинили у њима две странке,¹ од којих једна би бранила уредбе и законе домаће а друга би доказивала да је римска воља једини закон: и како је ова последња странка увек и свуда била јача, то би и остављена варошима слобода била само по имену слобода.

По некад би заузимали земље божем као наследници. Тако су ушли у Азију, у Витинију, у Ливију по завештањима Атале, Никомида,² и Апиона; а Мисир су притисли по тестаменту Киренскога краља.

Да би јаке владоце ослабили, нису никад допуштали својим савезницима да буду и њихови,³ а они су свој савез давали свима околним државама тако, да такав владалац није ни могао наћи савезника.

Кад би ког знатног владоца победили они би стављали у уговор, да он неможе ратовати никад против савезника римских (а то ће рећи: ни с једним од његових суседа), него да њих узме за суђаје у случају каква спора са суседима: ово пак одузимало је таком владоцу за будућност војничку снагу.

А ту снагу да би сву задржали за себе они би је и од самих савезника одузимали: како би

¹ Гледај Поливија о грчким варошима.

² Сина Филопаторова.

³ Такав случај био је с Антионом.

се код ових појавио најмањи перед, одмах би им шиљали посланике, који би их принуђивали да се измире. Само ваља видети како су они окончали ратове Атале и Прусија.

Кад би какав владаоц учинио какво завојевање, које би га често истрошило, одмах се јављао по какав римски посланик да му то отме из шака. Међу хиљадама примера помињем само како Антиоха, једном речју, истераше из Мисира.

Знајући колико су европски народи способни за рат, они поставише као неки закон да ни један од азијатских владалаца непређе у Европу и у њој да неосвоји ни један народ, који био да био.¹ Главни узрок рата противу Митридата бејаше то што је овај, поред све те забране, покорио пода се неке варваре.²

Кад би видели два народа у рату на и ако им ни један није савезник, они би се ту одмах умешали и почели би се заузимати за слабијега. Стари је обичај Римљана, вели Дионисије Халикарнаски,³ да свакоме, ко им се замоли, даду помоћ.

Овај обичај римски није нешто тек случајно; то увек стална бејашу начела: и то се лако може видети; јер по којим су год начелима поступали,

¹ Забрана Антиоху, још пре рата, прећи у Европу, постала је обшта против свију владалаца.

² Appien, de bello mitrid. c. l. XIII.

³ Fragment de Denys, извађ. из l'Extrait des ambassades.

доцији, спровођу великих и јаких држава, по тима истима радили су у почетку противу малих вароши, које бејаху око њих.

Они се послужише Еуменом и Масинисом да покоре Филипа и Антиоха, као што су се послужили Латинима и Херницима да победе Волске и Тосканце; одузеше флоте Картагенцима и краљевима азијатским онако исто као што су отели лађице од Антиума; раскидоше политичке и грађанске везе између четири дела Македоније исто онако како су раскинули свезе малих вароши латинских.¹

Но нарочито у њих беше стално начело: поделити. Ахајска република беше постала удружењем слободних вароши; сенат прогласи да се у напредак свака варош управља по својим сопственим законима а да нимало не зависи од опште власти.

Република виотпијанска бејаше исто такво удружење од више слободних вароши али како су, као за време рата против Персеја, једни држали страну овом владаоцу а други Римљанима, то они разрешише општу везу њиховога савеза.

Да се један велики владалац, који владаше у наше доба, управљао по овим начелима, кад је видео једнога од својих суседа збачена с престола, он би употребио највећу снагу да га одржи и

¹ Тита Ливија, књ. VII.

да га оградн у острву, које му оста верно: поделивши једину силу, која се могла одупрети његовим намерама, он би извукао неизмерене користн из саме несреће свога савезника.

Кад би се у којој државн опазнла каква распра, они би одмах ствар прегледали, и тако би били сигурни да ће противу њих бити само они, које би они осудили. Ако би се то кнезовн једнога рода свађали око престола, они би их често проглашавали оба за краљеве:² ако је који од њих био малолетан,³ они би решавали у његову корист на би му се наметнули за турсоре, као заштитници свега свега. Јер они беху довели ствари до тога да су сви народи и краљевн били њиховн поданици и сами незнајући чисто по коме праву; утемељивши тако да је доста само чути да се говори о њима па да им је све поборно.

Никад се не би упуштали у далеке ратове без каквога савезника близу непријатеља, кога нападаху, који би могао удружити своју војску с војском, коју би они слали. И како ова њвојска није никад бивала велика; то су они гледали да недалеко од непријатеља у којој области,

¹ Као што би с Арнаратом и Олоферном¹, у Кападокији. *Arien. in Siriae. гл. XLVII.*

² Да би упропастили Сирију као турсори, они се најаснише за Антихова сина, још дете, против Димитрија, који код њих беше у таоству и који их приклињаше да му учине правду, говорећи: да је њему Рим мајка а сенатори оцени.

држе¹ другу војску а трећу у Риму, увек готову за полазак. На тај начин они су тек један мали део своје снаге излагали опасности докле је њихов непријатељ стављао у бој и последњег свог војника.²

По некад би злоупотребљавали и саму сунтилпост речи у својем језику. Картагу срушише говорећи да су обещали сачувати стару варош (cité) а не и предграђа (ville). Зна се како Етолијанци, који се ослопише на њихову веру, бише преварени, будући су они говорили да ове речи: *предати се на веру непријатељу* значе: да непријатељ постане господар од свега: од глава, од земаља, од вароши, од храмова и од самих гробова.

Нису се устезали ни самовољно дати са свим друго значење коме уговору: тако, кад хтедоше да понизе Родошане, они казаше да им нису поклонили Ликију него дали да им она буде пријатељ и савезник.

Кад би који од њихових војвода уговорно мир само да избави војску, која би морала бити сатрвена, сенат никад неби одобрио тај мир него би се ползовао тиме да рат продужи. Тако, кад је Југурта, опколивши једну римску војску, пустио је да иде под условом уговора, онда се против њега окренуше доцније ти исти вој-

¹ Тако су радили увек као што се може у историји видети.

² Гледај како су се владали у рату Македонском.

ници, којима је он оставио живот; кад Нумантинци примораше двадесет хиљада Римљана, готових да помру од глади, да заштуру мир; овај мир, који спасе толико грађана, би раскинут у Риму а да се, божем, одржи јавно поштење, послаше непријатељима консула, који га је подписао.¹

Некад би уговорили мир с каквим владоцем под условима упутница; а кад их је овај извршио они би додавали друга тако да се морао рат на ново заночети. Тако кад принудеше Југурту да им уступи² своје слонове, своје коње, своја богатства и бегунице, они захтеше да им преда и себе самог, ствар, која, као највећа несрећа за сваког владоца, неможе никад бити услов мира.

На послетку, они суђаху краљевима за њихове погрешке и злочинства приватна. Примаху тужбе од свакога ко је год имао какву распру с Филипом; на слаше посланике да мотре на њихову безбедност; потстакосе тужитеље, који им оптужише Персеја за нека убиства и неке свађе с грађанима из вароши, које беху њихни савезници.

¹ Исто су тако радили са Самитија, Лузитанима и Коричким народима. Глед. за ове последње одломак од књ. пре Диона.

² Тако су поступали и с Вирјатом: пошто су га натерали да преда бегунице, заискали су му и оружје, на што ни он ни његови нису могли пристати. Fragment de Dion.

Како се слава војводска мерила количином злата и сребра, које би с његовим триумфом, било унето у Рим: тако се никад није ништа остављало побеђеноме непријатељу. Рим се богатио увек и сваки рат га је стављао у положење да може нов рат одпочети.

Народи који им бејаху пријатељи или савезници затираху¹ се големим поклонима, које им слаху да задрже ту милост или да што већу добију; а половином новаца, које су, рад тога, у Рим слали, могли би их победити.

Господари свега света они присвајаху себи сва блага; они бејаху мањи отимачи као победитељи него као законодавци. Дознавши да Птоломије, Кипарски краљ, има силно благо, они, на предлог једнога трибуна, издадоше² закон, којим се огласише за наследнике живу човеку и тако отеше имање владоцу савезнику.

Наскоро грамжење приватних покупи и оно, што беше остало од грамжења јавнога. Старешине и губернатори продаваху краљевима своје неправде. По двојица би се затирала да купе заштиту, непоуздану у век, противу супарника, који се још неби био истрошио; јер ту небсјаше ни онолико поштења, колико показују разбојници, кад злочинства извршују. Најпосле права законита или

¹ Поклонил, које сенат шаљаше краљевима били су ситнице, на прилику, каква столица или штака од слоново кости или каква судијска хаљина.

² Flogus, вљ. III. гл. IX.

приграбљена, само се новцем могаху одржати, с тога владоци, да би га имали плењаху храмове; одузимаху од богатих грађана и чињаху хиљаде злочинства само да Риму могбудну дати и последњу пару.

Но ништа толико не поможе Римљанима, колико страх, који бејашу задали свету наспрам себе. Тај страх чињаше да краљеви муче пред њима и да се показују као да су без памети. Није се гледало колика је њихова сила, сама личност њихна није штеђена. Упустити се у рат значило је изложити себе ропству, смрти и стидноме тријумфу. По томе краљеви који живљаху у богатству и сладостима несмедијаху да обрну очи, пити добро да погледе у народ римски, и, изгубивши мушко срце, шичекиваху од њиховога стриљења и њихове нискости колико толико да се одложе беде, које су им претиле.¹

Ја молим да се не смеће с ума владање Римљана. Пошто разбише Антиоха они посташе господари од Африке, Азије и од Грчке а готово ни једне своје сопствене вароши ту немањаху. Изгледаше да они само освајају да даду, а овамо остајаху тако тврдо господари, да, кад би водили рат с каквим владоцем, навалили би на њега, тако рећи, сав терет целога света.

Не беше још време да се заузму освојене

¹ Они су крили што су боље могли од Римљана своју силу и своје богатство. Гледај о томе прву књигу Диона.

земље. Да су заузели вароши које одузеше од Филипа, Грци би прогледали очима; а да су, после другог пуничког рата или после рата с Антиохом, заузели земље у Африци или у Азији, не би могли одржати освојења која су тако слабо утемељена била.¹

Требаше чекати да се сви народи, као слободни и као савезници привикну њих слушати, пре него што им почну заповедати као поданицима, и пре него би се мало по мало изгубили у држави римској.

Погледајте уговор који подвезаше с Латинима после победе код језера Региле²: он беше један од главних темеља њихове силе. Ту се не може наћи ни једна реч, која би могла тек сумњу навести да се хоће да заповеда.

То је начин лаганогa освајања. Најпре се један народ победи и победитељ се задовољи што га је ослабио па му налаже услове, који га пеосетно подкопавају; ако се он подигне на буњу, онда се још јаче потуче и већма ослаби и тако постане поданик а незна од кога доба му се почело поданство.

По томе Рим нишн бејаше, управо, каква мо-

¹ Нису се усуђивали ни своје засеобине излагати; него су волели подстицати свагдашње трпење међу Картагом и Масинисом, и послужити се помоћу и једних и других да покоре Македонију и Грчку.

² Дион. Халикарн. I, VI, гл. XCV., изд. Оксфор. стр. 415 изд. Франкфурт. 1586.

нархија нити каква република него глава од једнога тела, које беше састављено од свију народа на свету.

Да су Шпањолци, пошто освојише Мексику и Перу, овако радили као Римљани, они не би били принуђени све срушити да све одрже.

Лудост је од победитеља хтети дати свима народима своје законе и своје обичаје: а и рашта то; кад се у управи од сваке руке може имати покорност.

Али Рим нехте наметати никаких општих закона, и народи неимађаху између себе никаквих опасних сюза; они бејаху једно само по општем покораванју и слушању и, не будући саотачаствиници, бејаху сви Римљани.

Можда ће се рећи да државе, основане на законима феудалним, нису дугога века. Али пита није противније и противоречије него плач Римљана и плач Варвара: а да се то каже једном речју, ваља рећи: да први беше дело снаге а други производ немоћи; у једном је крајње подчињење а у другом независност. У земљама, које освојише ђермански народи, снага бејаше у руци васала а само право у рукама владоца: са свим напротив бејаше то код Римљана.

ГЛАВА VII.

Како им се Митридат могао одупрети.

Од свију краљева које Римљани нападаху једини Митридат им се одунираше јуначки и стављаше их у опасност.

Дивно беше положење његових држава за вођење рата с њима. Оне се наслањаху на неприступну земљу Кавказију, а пуне бејаху дивљачних народа, за рат веома способних; од туда оне се пружаху на Црно Море, које је Митридат покори својим лађама, и непрекидно је најмљивао код Скита нове војске; Азија беше отворена његовим упадима; он беше богат, јер вароши његове на Црномом Мору вођаху корисну трговину с народима који бејаху слабији од њих у индустрији.

У то време започе се у Риму прогоњење, које нагна многе римске грађане да оставе своју отачбину. Митридат их примаше с раширеним рукама; пачини легије у које узе и њих и то му бише најбоље војске¹.

¹ Frontin, *Stratagèmes*, књ. II. гл. III, каже да је Архелај, Митридатов војвода, сражавајући се против Силе, ставио у први ред своја кола с косама, у други своју војску тешко оружену, а у трећи, помоћне војске по римски оружане, *mixti fugitivis Italiae, quorum pervercatiae multum fidebat*, Митридат учини савез чак и са Серторијем. Глед. Плутарка, *Vie de Sertorius*, књ. V. стр. 445.

С друге стране Рим, поцепан грађанском неслогом, и забринут за ближе невоље и немарање за послове азијске него остављаше Митридата да иде за својим победама или да се одмара после пораза.

Највише владалаца *уиропаст* то што отворено казиваху да оће мира; тиме су отуђили од себе све друге народе, који би пристали с њима да деле све опасности само да из опште невоље изиђу. Али Митридат пре свега даде на знање свакоме да је непријатељ Римљанима и да ће им такав остати свакад.

На последку вароши грчке и азијске, видећи да римски јарам на њима, с дана на дан, све постаје тежи, поуздаше се у овога варварскога краља, који их позиваше на ослобођење.

Ово стање ствари произведе три велика рата, који сачињавају један између понајлепших комада римске историје; будући се ту невиђају владоци већ побеђени сладострасношћу и охолошћу, као што бејашу Антиох и Тигран, или страхом као Филип, Персеј, и Југурта, него великодушни краљ, који у несрећама, као рањен лав, само се више жести.

Ратови су ови чудновати, почем су у њима непрекидни преврати и увек изненадни: јер ако Митридат лако могаше понунити губитке своје војске, догађаше се, да у несрећи, кад је највише нуждна покорност и зашт, његове га вар-

варске војске оставе са свим; ако он бејаше вешт да придобије народе и да подбуни вароши, на-
тио је, с друге стране, и сам од издајства сво-
јих војвода, своје деце и својих жена; најпослед-
но, ако је имао посла с римским невештим војводама,
долазили су, у разна времена, противу њега и
Сила и Лукул и Помпеј.

Владалац овај, пошто потуче римске вој-
воде и покори Азију, Македонију и Грчку, би
побеђен од Силе; стешњен једним уговором, у
своје старе границе, уморен од римских војвода,
поста он још једном њихов победитељ и осво-
јитељ Азије, истеран Лукулом и гоњен у својој
сопственој земљи, мораде побећи к Тиграну и
видећи се изгубљен без средства после своје
пропасти, неуздајући се више ни у кога до у
себе самог, побеже у своје сопствене земље и
ту се на ново стани.

За Лукулом дође Помпеј; он победи Митри-
дата; овај побеже из својих држава на прешавши
Араксу иђаше од опасности на опасност кроз
Лазијанску земљу; и покупивши тако што је мо-
гао уз пут варвара показа се на Босфору пред
својим сином Махаром, који се бејаше помирио
с Римљанима¹.

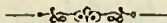
Био је у бездану, а опет науми да пренесе
рат у Италију и да иде на Рим с оним истим

¹ Митридат га беше поставио за краља на Босфору. Кад чу
да му иде отац он се умори.

народима, који га и покорише, неколико векова доцније, и оним истим путем куда они иђаху¹.

Фарнас, други син његов, издаде га, а и војска, уилашена од величине његових предузећа и од опасности које он тражаше, изневери га; ал' он ипак умре како пристоји краљу.

Онда тек Помпије, брзином својих победа, доврши огромно дело римске величине. Он придружи својој држави земље, тако рећи, безграничне; што је више говело изгледу римске величине него правој сили; и премда на записима који су ношени у његовом триумфу, стајаше: да је он умножио државне приходе једном трећином доондашњих доходака, опет власт није увећана ни мало а слобода римска тиме би само већој опасности изложена².

¹ Гледај у Appien-a de bello mitridatico. гл. CIX.

² Гледај Плутарка у Vie de Pompée; и Zonaras, књ. II.

ГЛАВА VIII.

Неслога која увек бејаше у вароши.

Докле Рим освајаше свет, дотле у зидовима његовим тињаше тајан рат; то беше ватра као ватра вулкана, који избију одмах чим се нека нова материја умеша те умножи њихово врење.

Пошто краљеви бише истерани, управа постаде аристократска: само¹ племићске породице могоше добити сваку власт и свако достојанство па тако и сва одликовања војничка и грађанска².

Племићи, да би затворили за свакад пут повратку краљева, гледаху да подстичу народ на мржњу против истих, а тиме га, и нехотице, навикаваху да жели све више и више слободе. Власт краљевска беше прешла сва на консуле а од слободе, коју народу толико сладише, не беше ништа; за то они пожелели да ослаби консулство, да има своје (плебејске) старешине, и да и у сенату и у свима високим службама буде чиновника и од простог народа. Племићи му

¹ Племића, у неку руку, бејашу нешто освећено. Гледај у Тита Ливија, кн. VI, гл. XII, XIII. беседу Лиција Клаудија

² На прилику, само они могаху триумфовати, почем само они могаху бити консули и војскама заповедати.

мораше дати све што је искао; јер у вароши где је сиромаштво било народна врлина, где је богатство, овај тајни пут за добивање силе, било презирано, рођење и достојанства нису од велике користи. Сила и власт дакле морала је прећи највећему броју и аристократија се мало по мало претварала у државу народску.

Оне, којима управља сам један владалац, мање мучи жеђ и завист за влашћу него оне који живе у наследној аристократији. Владалац је тако далеко од својих поданика да га они готово и невиде; и он је тако високо изнад њих да они немогу ни да замисле какав одношај, који би их могао увредити: али племићи, који управљају, пред свачијим су очима а нису тако узвишени да се неби чинила врло неповољна упоређења; с тога је народ свакад, као и сада, викао и осуђивао сенаторе. Републике, у којима рођење не даје никакво право на дела управе, у овом погледу, најсрећније су; јер народ мање може да завиди власти, коју је дао сам коме је хтео и коју може узети кад му је воља.

Народ, озлојеђен на племиће, повуче се на Освећену Гору: тамо се пошљу посланици који га умирише; и, како се сви зарекоше да ће један другога притећи у помоћ ако племићи не испуне своја обећања,¹ што би сваког часа могло пореметити сав ред у вароши: то се нађе да је

¹ Zouaras, кн. II.

боље установити неку власт, која би заклањала простаке (плебеје) од неправде племића.¹ Али, по некој вечној људској болести, простаци (плебеји), који добинше трибуне да се бране, употребише их да нападају; они одузеше, мало по мало, сва права од племића: ово порађаше непрекидне спорове. Трибуни подржаваху или, боље рећи, подпаљиваху народ, а племиће је бранио сенат, који је готово сав био састављен из племића, и који је склоњенији био за старински ред и начела а и бојао се да светина недигне ког трибуна за тирана вароши.

Народ би употребљивао своју сопствену снагу и своју вишину при изборима, неби хтео ићи на војску, и претио би да ће се иселити; био би пристрастан у својим законима, и најпоследње судио би сам опима, који му се сувише одупираху. Сенат би се бранио својом мудрошћу, правдом и љубављу сироћу отачбине; својим добротворствима и мудрим трошењем државних прихода; поштовањем, које народ имађаше сироћу славе главних породица и сироћу врлине великих људи,² па и самом вером, старим установима,

¹ Овако посташе народни трибуни.

² Народ, који миловаше славу, састављен из људи, који су свој живот провели у рату, није могао дати свој глас човеку, под којим се борио и побеђивао. Он је добио право да може изабрати простаке а бирао је племиће. принуђен би да сам себи веже руке установивши да увек по један консул буде од простака. Тако породице плебејске, које једном уђоше у службу, биваху биране за исте непрестано, и кад је народ подигао на достојанство некога из ничега, као Варона и Марија, то је било као нека победа коју је над самим собом одржао.

одлагањем седница, изговарајући се да пророштва нису повољна; противпостављењем једнога трибуна другоме; постављањем диктатора;¹ бригом о новим ратовима, или несрећама, које сједињаваху све интересе; и најпосле бранио би се неком очинском снисходљивошћу дајући народу по нешто од онога што је тражио, да се одкани осталогa, и сталним начелом тим, да предпоставља одржање републике преимуществима макар кога реда или достојанства.

У доцније време, кад већ плебејци толико понизише племиће да разлика² по породици није вредила ништа, и кад су и једни и други без разлике долазили у службу, бејаше пових препирака између простогa народа, који су покретали трибуни, и главнијих породица племићских или плебејских које су зване благородне и које су имале за себе сенат, јер је из њих он и састављен био. Али, како више небејаху стариински обичаји, како поједини имађаху неизмерна богатства, а није могуће да богатство неприбави власти, то су они сада одунирали се много јаче него стари племићи; и то је причинило да по-

¹ Племићи, да би се одбранили, имађаху обичај поставити по једнога диктатора; ово им је врло добро излазило за руком: али плебејци, добивши право да могу бити изабрани за консуле, могли су такође бити и диктатори, а ово поремети намере племића. Глед. у Тита Ливија, књ. VIII. гл. XII. како Публије Фило њих понизи кад беше диктатор: он издаде три закона, веома штетна за племиће.

² Племићи задржаше само неке свештеничке чинове и право да поставе једнога управника, кога зваху међу-краљ.

гину оба Грака и већина оних, који су радили на њиховоме плану.¹

Треба да проговорим о једноме чину, које много помагаше да се одржи управа Рима: то је чин цензора; они пописиваху народ; и, како снага републике лежаше у закону, у строгости правди и у свагдашњему извршавању неких извесних обичаја, они исправљаху злоупотребљења, која закон небежаше предвидео, или која редовни старешина немогаше каштиговати.² Има злих примера који су гори од самога злочинства; и више је држава пропало с тога што су се гаврили обичаји него с тога што се нису вршили закони. У Риму, све оно што могаше увести опасне новине, изменити срце и дух грађанину: нереди домаћи као и јавни, све су то цензори поправљали: они могаху истерати из сената кога су хтели, одузети од кавалера коња, кога му је држава издржавала, премештати грађане из класе у класу, па баш и у ону, у којој су били они што плаћају терете варошке а никакве мешавине немају у њеним повластицама.³

М. Ливије забележи и сам народ; и од три-

¹ Као Сатурније и Глауције.

² Може се видети како они поређаше оне који су, после битке код Кана, хтели да остаје Италију; оне, који су се предали Анибалу и оне који су, рђавим тумачењем, неодржали му реч.

³ То се звало *Aerarium aliquem facere, aut in sacritum tabulas referre*. Избачен из цензурије, неизмајући права гласања.

десет и пет племена он стави тридесет и четири међу оне, који немају никаквих права у вароши.¹

„Јер, говораше он, пошто сте ме били осудили, поставили сте ме за консула и за цензора: мора бити да сте или погрешили једном, кад сте ме казнили, или двапут кад сте ми дали најпре консулство па после цензорство.“

М. Дуроција, народног трибуна, истераше цензори из сената што је, док је био старешина, одложно закон који је ограничавао трошкове на части.²

Ово беше врло мудра установа. Они немогаху одузети никоме власт, кад је овај врши, јер би то побркало вршење јавне власти,³ али могаху лишити чина и степена и одузети грађанину, тако рећи, његово приватно благородство.

Сервије Тулије учини оно знаменито раздељење на центурије које су нам Тит Ливије⁴ и Дионисије Халикарнаски⁵ тако добро објаснили. Он је поделно сто деведесет и три центурије у шест класа и ставио последњи народ у последњу центурију, која је сама сачињавала шесту класу. По томе се види да је ово дељење искључавало последњи, најсиромашнији народ од гласања не по праву него по делу. Доцније се

¹ Тит Ливије, књ. XXIX, гл. XXXVII.

² Валерије Максим, књ. II, гл. IX чл. V.

³ Сенаторство је било достојанство а не служба.

⁴ Liv. I. гл. XLIII.

⁵ Liv. IV. чл. XV и след.

уреди да, изузимајући неке особите случајеве, гласање буде по деоби на племена. Њих беше тридесет и пет, која даваху свако свој глас, четири из вароши и тридесет и једно изван. Главни грађани, сви земљеделци, наравно су ушли у племена ванварошка; а она из вароши примила су ону сиротну светину,¹ која, затворена ту, слабо могаше утицати на послове; и то се узимало као спасење за републику. И кад Фабие врати у четири варошка племена незнатни народ који Аније Клаудије бејаше растурио по свима, доби, стога, име: врло велики². Цензори би прегледали сваке пете године стање републике и према потреби размештали би народ у разна племена да трибуни или други властољупци неби могли постати господари од гласања и да народ сам неби злоупотребио своју власт.

Управа Рима беше дивна у томе што, од свога постанка, њена конституција бејаше или због народног духа или силом сената или влашћу неких и неких старешина, таква, да се свако злоупотребење власти увек поправити могло.

Картага за то пропаде што, кад требаше да пресече злоупотребења, немогаше да трпи руку ни самога свога Анибала. Атипа паде за то што заблуђења њена бејашу јој тако мила да се није хтела од њих излечити. И данас репу-

¹ Названу *Turba forensis*.

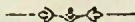
² Гл. Тит Ливије, књ. IX, гл. XLVI.

блике италијанске, које се хвале да им управе трају вечно, могле би се хвалити само вечношћу злоупотребљења; и оне немају више слободе, него што је имађаше Рим у време децемвира.¹

Управа Енглеске мудрија је, почем има једно тело које њу испитује непрестанце, и које испитује само себе такође: њена заблуђења нису никад дугога века, већ, будући пажњу народа, она су му често корисна.

Једном речју: слободна управа, то јест, увек потресана, може опстати само ако је, по својим сопственим законима, таква да би се могла усавршавати и поправљати.

---

¹ Па ни саме снаге више.

ГЛАВА IX.

Два узрока римскоме назадку.

Док господарство Рима бејаше само у Италији, република моглаше лако опстати. Сваки војник бејаше уједно и грађанин; сваки консул имађаше по једну војску; и остали грађани иђаху на војску под оним, који за њим долажаше. Војске небеше врло много и гледало се да се у војску примају само они који имају доста имања да би тако имали интереса у опстапку Рима.¹ Најпосле и сенат из близа гледаше на владање војвода те ови не смедијаху ни помислити да што раде против дужности.

Али кад легије одоше преко Алпа и преко мора, онда људи војни, који су се морали оста-

¹ Ослобођени и они који су се звали *capite censi* (који су само на главу плаћали данак) нису узимани у сухоземну војску осим у крајној нужди. Сервије Тулије стави их у шесту класу а војници су узимани само из првих пет класа. Али Марије, полазећи против Југурте, покуши све без разлике. *Milites scribere, veli Calustinje, non more majorum neque classibus, sed uti cuiusque libido erat, capite censos plerosque.* (*De bello Jugurth*). Ваља приметити да, у деоби по племенима, они што су у четири племена варошка, јесу, од прилике, они исти који су, по деоби на центурије (стотине), долазили у шесту класу.

вити за време више ратова у земљама, које су покораване, изгубише, мало по мало, дух грађана; и војводе, које имађаху у својим рукама војске и цела краљевства, осетише своју снагу и немогаху више покоравати се.

Војници почеше дакле признавати само својега војводу, полагати на њега сву своју надежду а варош гледати тек из далека. Они више небејаху војници републике него војници Силини, Маријеви, Помпијеви и Цезарови. Рим више не могаше знати: је ли онај, који заповедаше војском у некој области, његов војвода или његов непријатељ.

Докле народ римски кварнише једини трибуни, којима је он могао дати само своју власт, сенат се могаше лако бранити, почем он поступаше стално; место што светина без престанка падаше из једне крајности у другу. Али пошто народ могаше дати својим љубимцима огромну власт на пољу, онда сва мудрост сената поста узалудна, и република оде без трага.

Оно што чини да слободне државе мање трају него друге, то је, што несреће и напретци њихови, готово увек учине да оне своју слободу изгубе; место што напретци и несрећа у држави где је народ подчињен утврђују његово робовање. Мудра република не треба никад да се уништа у оно што ће је изложити доброј или

злој срећи: једино благо, за којим она ваља да чезне, јесте трајашност државе њене.

Ако величина царства упропасти републику, није је мање ни величина вароши упропастила.

Рим освоји цео свет помоћу италијанских народа, којима, у разна времена, даде различите повластице.¹ Већина од ових народа није се с почетка много бринула о грађанском праву код Римљана а неки су још волели остати са својим старим обичајима.² Али кад то право поста свеопште суверенско право, да у свету није могао ништа урадити ко није римски грађанин, а с тим правом могло се све, онда италијански народи наумише или да пропадну или да постану Римљани; па немогући то измолити они се дохватише оружја; побунише се на свој обали јоничкога мора; други савезници угледаше се на њих³. Рим, принуђен да се бори с онима, што су му били руке којима је зграбио свет, пропаде; он спаде само на своје зидове: даде, дакле, то толико жељено право савезницима, који су му остали верни⁴; а мало по мало даде га свима.

¹ *Jus latii, jus italicum.*

² Ески говораху у својим скупштинама: они, који су могли бирати, волели су свој закон него право римске вароши, које је било нужно зло за оне, који нису могли одбранити га се. *Tite-live*, књ. IX, гл. XLV.

³ Аскулани, Марси, Вестини, Маруцини, Ферентани, Хирпини, Помпејци, Венузијани, Јалиги, Луканијци, Самнитни и други. *Arrien, de la guerre civile*, књ. прва гл. XXXIX.

⁴ Тосканци, Умбријанци и Латини. Ово је склонило неки народ да се покори; и, како и ови посташе грађани, то и други положише оружје; а на последку осташе само Самнитни, који бише сатрвени.

Тада Рим небеше варош у којој би народ имао један исти дух, једну исту љубав к слободи, једну исту мржњу против тираније, и где би она суревњивост спровођу власти сената и спровођу преимућства великаша, увек помешана с неким поштовањем, била само љубав к једнакости. Кад народи италијански посташе његови грађани, онда му свака варош принесе свој дух, своје оделите интересе и своју зависност од ког великог заштитника.¹ Тако поцепана варош немогаше више чинити једну целину; грађанином се могло бити тек по некој претпоставци, више небејаху једне исте старешине, исти зидови, исти богови, исти храмови, исти гробови, због чега се ни на Рим немогаше више гледати једнаким очима; немаше више једне исте љубави к отачбини, и осећања римских више небејаше.

Они који жељаху дочепати се власти доводили би у Рим по целе вароши и народе да узнемире или за себе обрну изборе народних претставника; скупштине бејаху праве завере; а називаху се скупштине по која гомила метежника; власт народа, његови закони а и он сам посташе ствари химеричне; и анархија беше таква да се није више могло знати је ли народ издао какву наредбу или није.²

¹ Нека сваг замисли ову чудовишгну главу у италијанских народа, која вођаше остатак света.

² Глед. писма Цицерона Атику књ. IV. писмо XIII.

Писци оних времена само говоре о неслози која упропасти Рим; али се неће да призна да та неслога беше ту нуждна, да је не било увек тамо и да је требало да је има свакад. Једина величина републике причинила је зло и претворила у грађанске ратове народне вреве. Морале у Риму да буде неслоге: и они ратници, онако бесни, онако одважни и онако страховити на страни немогаху никако бити скромни унутра. Захтевати у слободној држави људе, у рату одважне, а у миру страшљиве, значи тражити оно што неможе бити: и, у обште, кад год се приметити да је све тихо и мирно у којој држави, која се зове република, онда се може у тврдо држати да ту више слободе нема.

Оно што се у политичком телу зове јединство, слога, може се двојако разумети. Права је слога она хармонија која чини да сви делови, ма се они колико чинили противни један другоме, приносе к обштемудобру друштва, као што приносе разни гласови у музици к обштемудобру једну. Може у једној држави бити слоге и јединства а човек би рекао да су ту сами немирни, то јест, може бити хармоније, из које извире срећа за све, која једина јесте прави мир. У томе је као год и у деловима овога света, који су радњом и противрадњом (action и réaction) вечно везани једни за друге.

Али у слози азијатскога деспотизма, то јест,

код сваке неограичене владе, мора бити праве неслоге. Тежак, војник, трговац, старешина, племић сложни су и уједињени само тиме што једни друге гњаве без одупирања; и, ако се ту види слога, онда нека се зна да се то нису грађани сложили, него се мртва тела сахранила једна поред других.

Истина је да закони римски посташе немоћни да управљају републику; али се то догађало више пута да добри закони, који су учинили да једна мала република постане велика, овој постану теретни пошто она парасте; јер је цељ ових закона била да начине велики народ а не да га управљају.

А велика је разлика између закона добрих и закона удесних; између закона који чине да један народ постапе господар над другим и оних му закона који обдржавају силу пошто је он већ стече.

Данас има на свету једна мала република, коју готово нико и незна¹ и која, у тајности и ћутању, мпожи своју снагу сваки дап. Извесно је да ће она, ако се и кад попење на величину, за коју је њезина мудрост спрема, по нужди изменити своје законе; то неће бити дело каквог законодавца него дело баш самога квара.

Рим бејаше створен да расте и закони му за то бејаху дивни. Тако, ма под каквом

¹ Бериски кантон.

управом био, под краљевима, у аристократији или под управом народном, он је увек чинио дела, која ишту смотрености и јунаштва, и у томе је успевао. Он није тек од једном постао мудрији од свију других држава него је такав био непрестанце; он се умео наћи у малој, у средњој и у највећој срећи, увек надмоћно; није било прилике, којом се не би користио нити несреће којом се не би послужио.

Он изгуби своју слободу с тога што дело своје врло брзо доврши.

ГЛАВА X.

Квар Римљана.

Ја држим да секта Епикурова, која се увуче у Рим на концу републике, много поможе да се поквари срце и ум Римљанима.¹ Грци се њоме још пре бејаху заразили, за то се и покварише пре. Поливије каже да, у његово време, клетве Грка небејаху никакво поуздање а Римљанин је, вели, био као окован заклетвом.²

Има нешто у писмима Цицерона к Атику,³ што нам показује колико су се Римљани били изменили у том погледу од времена Поливијева.

„Мемије, вели он, саопшти сенату договор, који је учинио он и онај што заједно с њим тра-

¹ Кад Цицеа за Пировим асталом говораше о том, онда Фабриције зажели да сви непријатељи римски могу примити такву секту. Плутарк, *Vie de Pyrrhus* t. IV, стр. 178.

² „Ако позајмите Грцима десет таланата са десет обећања, десет кауција и десет сведока, неможе бити да ће одржати своју клетву и испунити своје обећање; али међу Римљанима било да се даје рачун одржавним новцима било о новцима приватних људи, увек се поступа по заклетви. Мудро је дакле уређен страх од пакла; и немају право они који надају данас на то.“ Поливије, књ. VI, глав. LVI.

³ Књ. IV, писмо XVIII.

жн место консулско, с консулима, и којим су се ови обвезали да им помажу добити консулство идуће године; а они, од своје стране, обвезивали су се платити консулима четири стотине хиљада сестерца а ако им не представе три авгура (свештеника) који ће казати да су присуствовали кад је народ издао закон *куруиат*¹ (*curiat*), макар да то народ неби био учинио, и два човека, кои су били пређе консули, који ће посведочити да су били на подпису *сенатус-консулте* (*Sénatus-consulte*), која уређује стање њихових области, и ако тога ничега неби ни било.“ Колико непоштенх људи у самом једном уговору!

Вера је увек најбоље јемство да се имају људи а Римљани имађаху још ту особину што би у своју љубав к отачбини мешали и онога осећања, које тек вера производи. Она Варош, основана под најбољим изгледима; онај Ромул, њихов краљ и бог; онај Капито, који је вечан као и сама варош: све то имађаше некад на ум Римљана такав утисак да би желети било да је то сачувано за свакад.

¹ Закон *куруиат* (*curiate*) давао је војничку власт, а *сенатус-консулта* (*sénatus-consulte*) војску, новац и официре, које је требао да има под собом губернатор: консули пак, да би могли све ово чинити по својој воли, хтели су да израде лажан закон и лажну сенатус-консулту.

Величина државе увелича и приватна имања. Али како је изобиље и задовољност у правима а не у богатству, богатства Римљана, која не-имаћаху краја, причињаваху само луксуз и раскоштво а без задовољства.¹ Они који се, у почетку, искварише својим богатством, доцније се исто тако кварише сиромаштином. Са средњим имањем тешко бејаше бити добар грађанин; а жеље и туге за великим упропашћеним имањем могаху човека на сванто навести; и, као што вели Салустије,² бејаше један параштај, који неможе да има имања а који неможе да трпни да га имају други.

Међу тим, ма колики да је био разврат у Риму, ипак се све несреће небејаху тамо увукле; јер снага његове институције беше таква, да сачува сву своју јуначку важност и примену на рат у сред богаштине, нежности и сладострастија; што није било, ја држим, ни код једнога народа на свету.

Римски грађани сматраху трговину³ и ве-

¹ Кућу, коју Корнелије беше купио за седамдесет и пет хиљада драхама, одкупи Лукуло, мало доцније, за два милиона пет стотина хиљада. Plutarque, vie de Marius, tome стр. 305.

² Ut merito dicatur genitos esse, qui nec ipsi habere possent res familiares, nec alios pati. Одломак историје Салустија извађен из књиге Cité de Dieu, књ. II, глав. XVIII.

³ Ромуло дозволи само две врсте рада слободним људима: Земљоделце и рат. Трговци, радници, кои држе кућу под кпирју, менаџије, нису се бројали у грађане. Denys Halicarnasse, књ. II, стр 98. Исти, књ. IX.

штине као занимања, која приличе робовима;¹ за то се и не одаваху никако на то. Ако се нађе какав изузетак то ће опет бити ослобођени, који би продуживали свој стари посао; али, у опште, они су знали само вештину ратовања, која је била једини пут да се дође до власти и до одликовања.² С тога војничке врлине осташе и после кад се већ друге изгубише.

¹ Цицерон казује узроке у својим *Officiorum* кн. I, гл. XIIII.

² Морало се одслужити десет година између шестнајесте и четрдесет седме године. Гелд. у *Поливија*, кн. VI, гл. XIX.

ГЛАВА ХІ.

1, Сила. 2, Помпије и Цезар.

Ја молим да ми се допусти окренути очи од гнусних ратова Марија и Силе: о томе ће се наћи у Апијена страховита историја. Осим суревновања, властољубивости и свирепости оба поглавице, сваки Римљанин беше гњевно распаљен; нови грађани и стари нису се више гледали као чланови једне исте републике¹ и тако се водио неки рат, који се могао, са свога особитога карактера, назвати и грађански и извањски рат.

Сила издаде законе, који баш могаху одклонити узроке виђених нереда; јербо су умножавали сенату власт, умеравали^Г власт народа, и регулисали власт трибуна. Кад њему паде на ум те остави диктатуру, онда република као топрв да оживи; али у пламену својих напредака оп је био учинио таке неке ствари, које

¹ Марије, да би био изабран да предводи рат против Миридата на штету Силе, бејаше, помоћу трибуна Сулпиција, растурио осам нових племена италијанских народа међу стара, што је учинило да Италијани буду господари у гласању; а они су били већином на страни Марија докле су сенат и стари грађани били омет на страни Силепој.

ставилише Рим у немогућност да сачува своју слободу.

Кад ратова у Азији он обори сав зашт у војсци: научи је на грабеж,¹ и створи јој потребе које она дотле није никад имала; он разврати једном војнике, који су, доцније, имали да разврате своје војводе.

Оружаном руком уђе он у Рим и научи војводе римске да газе уточинште слободе.²

Земље грађана даде војницима³ и навади их да свакад грабе; јер од тога доба није било ни једног војника, који не би очекивао згодну прилику да може добра својих саграђана шчепати у своје руке.

Он изуме прогон, и уцени главе свију оних, који нису припадали његовој странци. Од тога доба није се више могло заузимати за републику; јер између два властољубива човека, који су се борили око победе, они који су били неутрални, то јест, који су били за слободу, могли су напред знати да ће бити протерани ма победио који му драго од њих два. Најнаметније је дакле било прићи к једном или другом од њих двојице.

¹ Гледај у завери Катилине, гл. XI, и XII, портрет, који нам црта Салустије од ове војске.

² *Fugatis Mariicopiis, primus urbem Romam cum armis ingressus est.* Fragm. Јована Антиох. у *Extrait des vertus et des vices.*

³ У почетку су дељене истина неке земље побеђених непријатеља; али Сила даваше земље грађана римских.

Дође, после њега, вели Цицерон,¹ један човек, који, у ствари нечистој и у победи још срамнијој, не само да одузе имања приватним људма него том несрећом притиште и целе области.

Кад Сила остави диктаторство, изгледаше као да хоће да живи само под заклоном истих својих закона: али и сам овај поступак, који показа толико умерености, последица је његових насилја. Он је сместио био четрдесет и седам легија у разна места у Италији. А ови људи, вели Апијен, држсћи да је њихово благостање везано за његов живот, мотраху да се њему неби што догодило и увек бежаху готови да му помогну или да га освете.²

Република је већ морала пропасти, само је питање било: ко ће је и на који начин оборити.

Два човека, под једнако властољубива, само што један није умео да иде к својој цели тако право као други, изгладеше својим поверењем, својим делима, својим врлинама, све друге грађане. Помпије се јави први; Цезар пиђаше узастопце за њим.

Помпије, да се удобри народу, обори Силине законе, који су ограничавали власт народа; и, пошто тако својој властољубивости припесе на жртву најспасителније законе своје отачбине, мо-

¹ Offic. књ. II, гл. VIII.

² Може се видети оно што би после смрти Цезарове.

гаше добити све што би хтео и дрскост народа, што се тиче њега, неимађаше краја.

Закони римски бејаху мудро поделили јавну власт на велики број чинова (магистратура), који подржаваху, устављаху и умеравашу један други; и, како сваки имаше тек ограничену неку власт, то је сваки грађанин био добар да у тај чин дође; и народ, видећи да тако пролазе многе важне личности, једна после друге, није се привикавао ни к једној од њих. Али у ово време беше се променила система републике: нај-силнији израђиваху некако да им народ повери неке ванредне комисије; што укинути власт народа и редовних старешина, и што стави све велике послове у руке једнога човека или тек неколицине њих.¹

Ако треба водити рат против Серторија, то се тај повери Помпију. Требаше ли објавити рат против Митридата, све живо виче: Помпије треба да буде војсковођа. Треба ли Риму набавити пшенице, народ држи да ће пропасти ако и то не учини Помпије. Хоће ли се да се затру морски разбојници; нико то не може учинити него Помпије. И кад Цезар загрози да притисне и сам сенат повика тако исто, и од једног Помпија очекивање спасења.

„Ја врло верујем (говораше Марко² народу)

¹ Plebis opes immunitae, paucorum potentia crevit. Saluste у Завери Катилине гл. XXXIX.

² Одљомак Салустијеве Историје.

да ће Помпије, кога благородници очекују, волети утврдити вашу слободу него њихову владу: али је било време кад је сваки од вас очекивао заштиту од већине а не сви заштиту од једног јединог човека, и кад је било нечувесно да један смртан може дати или одузети такве ствари.“

У Риму, спремног да се увећава, требаше да се једним истим личностима предаду одличја и власт; па би то у време немира могло повући пажњу народа на једног само грађанина.

Кад се коме дају почести и одличја онда се јасно зна шта се даје; али кад се уз то сајужава и власт, онда се неможе казати докле се та власт може растегнути.

Кад се који грађанин у којој републици преко мере одликује, онда то има увек нужних последица: то или подстакне народну завист или љубав умножи преко мере.

Два пута Помпије, враћајући се у Рим и могући лако срушити републику, бејаше скроман па распусти своју војску пре него је ушао у Рим и тамо се показа као прост грађанин. Ови поступци, који га засипаху славом, учинише да доцније, ма он шта учинио против закона, сенат увек бејаше за њега.

Помпије имађаше властољубивост спорију и тишу него Цезар. Овај хођаше да дође до суверене власти оружаном руком као Сила. А Помпију се овај насилни начин недопадале: он жу-

ђаше за диктаторством али жељаше да му то да народ гласањем; не беше рад да власт зграби него да му се она понуди у руке.

Како љубав народна никад није стална тако бејаше времена кад се и Помпијево поверење умаљавало;¹ а, што њему беше најмрже, људима које је он презирао умножавало се то поверење те се они њиме служеше против њега.

Ово га наведе да учини три ствари под једнако штетне: он разврати народ повцем, давши, при изборима, цену за глас свакога грађанина.

Даље, послужи се последњом класом народа да узнемирава чиновнике у њиховим пословима надајући се, да ће паметни људи, уморени том анархијом, из очајања, изабрати њега за диктатора.

Најпосле он свега своје интересе са Цезаром и Красом. Катон говораше да није њихова неслога погубила републику него слога. И доиста Рим бијаше у том несрећном стању да му је било лакше сносити грађанске ратове него мир, који, сједињујући намере и интересе поглавитих људи, само тиранију причињаваше.

Помпије управо не позајми своју важност Цезару; али му је, и пехотице, жртвова. Цезар одмах употреби против њега снагу, коју му он даде па и сама његова лукавства: он узбуни варош преко својих људи, и поста госпо-

¹ Гледај у Плутарка, *Vie de Pompée*, t. VI, 103 и след.

дар од избора; консули, претори, трибуни, сви билише подкупљени по цену, коју сами поставише.

Сенат, видећи јасно куд смера Цезар, обрати се Помпију и замоли га да се прими да одбрани републику, ако се може овим именованом назвати управа, која тражи заштите код једног јединог од својих грађана.

Ја држим да је Помпије пронао нарочито зато, што га је било стид мислити да је, подижући Цезара, био кратковид. Он се склони на ту мисао што му је било могуће доципије: он се није бранио да неби признао да се ставио у опасност: у сенату би говорио да се Цезар неће усудити подићи рат: па, пошто је то толико пута рекао, он је то и понављао непрестано.

Чини ми се да је једна ствар помогла Цезару да све то предузме; са сличности имена њему би подчињена и Галија под-Алпијска и Галија за-Алпијска.

Политика није допуштала да се држи војска близу Рима; али она, исто тако, није триела да Италија остане са свим без војске; с тога су држане јаке војске у Галији под-Алпској, то јест, у земљи која се пружа од Рубикона, мале реке у Ромањи, до Алпа. Али да Рим и од ове војске буде обезбeђен издата је она знаменита *сенатус-консулта* (*sénatus-consulte*) која и данас стоји урезана у камену на путу од Риминија у Цезену, којом се предавао накленим боговима и

и оглашавао за нарушителя светиње и за оцубицу свак, који би, с легијом, војском или четом¹ прешао преко Рубикона.

Ћ тако важној губернији, која држаше варош у шкрипу придаде му се и друга још важнија, то је Галија за-Алпијска, која је заузимала земље јужне Француске, и која, давши Цезару прилику да војује више година са свима пародима, с којима је вољу имао, причини да његови војници остаре с њим и да их он придобије не мање него варваре. Да Цезар неимађаше у рукама управу за-Алпине Галије он неби развратио своје солдате ни ти би име своје окитио толиким победема. Да пак није био старешина у под-Алпијској Галији, Помпије би га могао уставити на прелазу преко Алпа; место што одмах у почетку рата мораде оставити Италију; са чега његова странка изгуби важност, која, у грађанским ратовима, јесте то исто што и сама сила.

Као год оно кад Анибал разби Римљане на Канама тако се исто Рим препаде и кад Цезар пређе преко Рубикона. Помпије пронеражен не знаде, у почетку рата, шта да предузме до оно што је најочајаније, да побегне: он изађе из Рима а тамо остави државно благо. Нигде немогаше обуставити победитеља с тога напусти неке своје војске, остави сву Италију и оде преко мора.

¹ Cohort-ом а то је 5-600. људи.

Много се говорило о срећи Цезаровој; али овај ванредни човек имађаше толико врлина без и једнога недостатка, премда је порока имао доста, да би било тешко, кад би он заповедао ма којом војском па да nebude победитељ, и кад би се родио ма у којој републици тешко да не би њоме управљао.

Цезар, пошто разби Помпијеве војводе у Шпанији, пређе у Грчку да њега самог потражи. Помпије, у чијим рукама бејаху прибрежја и јача војска, могаше дочекати да се Цезарова војска помори глађу но он имађаше велику слабост ту да жели да му сва што буде одобравано на немогаше да затвори уши од празних разговора његових људи, који га или исмеђаваху или куђаху непрестанце.¹ Он хође, говораше један, да се овековечи у заповедништву и, као Агамемном, да буде краљ краљева. Ја вам рекох, говораше други, да ми нећемо јести ове године тускуланских смокава. Уз то још неколики оделити напретци завртеше са свим главу овој сенаторској чети. Да неби дакле морао грнети таква пребацивања он уради другојаче, уради тако како да га куди и осуђује потомство увек што је, занемаривши толике користи, с новим војскама пустио се у бој против оних, које су остариле побеђујући.

Кад се остатци од Фарзале повукоше у А-

¹ Глел. Plutarque, Vie de Pompée. t. VI стр. 248.

фрику, Сципион, који им беше заповедник, нехте никако, као што мишљаше Катон, да одуговлачи рат, него охрабрен неким добитцима стави на коцку све и изгуби све; и, кад Брут и Касије обновише ову странку, иста таква хитња упронасти републику и по трећи пут.¹

Ви ћете опазити да у овим грађанским ратовима који трајаше толико дуго време, сила Рима непрестанце растијаше на страни. Под Маријем, Силом, Помпијем, Цезаром, Антонијем и Августом Рим, увек ужасан, сруши све краљеве, који још остали бејаху.

Нема државе која може страшније грозити другима да ће их завојевати него она у којој букну међусобни ратови. У такој држави сви: племић, варошанин, занација, вештак, земљеделац, постају војници: па и кад се миром те силе сложе и уједине, таква држава претежнија је од других тиме што има очврсле војнике докле друге имају тек грађане. Даље, у грађанским ратовима, често се образују и појављују велики људи; почем у тој збрки, они, који доиста имају дара, продру на видик и сваке заузме своје место и степен; докле у друго време људи бивају наменшани, па ово наменшање често бива наопако. И, да пређемо од Римљана к другим, доцнијим примерима: Французи ипсу никад тако били страшни на

¹ Ово је добро објаснио Ливијен (de la guerre civile, књ. IV. гл. CVIII. и сл). Војска Октавија и Антонија изгинула би од глади да није битка дана.

страни као после свађа између куће Бургоњске и Орлеанске, после немира од Савеза (Лиге); после грађанских ратова за малолетства Лудвика XIII и Лудвика XIV. Енглеска никад није била више уважавана него под Кромвелом, после ратова дугога парламента. Немци су надвладали Турке тек после немачких грађанских ратова. Шпањолци, под Флипом V, после грађанских ратова за наследство, показаше у Сицилији такву снагу да се Европа томе зачудила; и данас видимо да се Персија диже из пепела грађанских ратова и понижава Турке.¹

Најпосле што република би притешњена за то не треба кривити властољубивост неколиких грађана; ваља осуђивати *човека*, који је увек све жеднији власти што је год има више, и који само зато жели *све* што има *много*.

Да су Цезар и Помпије мислили као Катон, други би мислили онако како су радили Цезар и Помпије; и република, намењена да пропадне, била би сурвана у пропаст неком другом руком.

Цезар опрости свима: али се мени чини да умереност, коју ко показује пошто је зграбио све, незаслужује велике хвале.

Ма се шта говорило о његовој журби после Фарзале. Цицерон га, уместно, осуђује за одуготежање. Он каже Касију да они нису никад

¹ Писак није доживео револуцију своје отачбине (1789.) а доста би му било да је само њу поменуо за потврђење својих речи.

веровали да ће се странка Помпијева тако по-
дићи у Шпанији и у Африци и да неби, да су
могли предвидети да ће се Цезар толико забав-
љату ратом Александријским, чинили мира него
би се повукли са Сципионом и Катоном у Африку.¹
Тако га је само сујета навукла да претрпи че-
тири рата; и, неодклањајући два последња, у
мало не изгуби све што је добио на Фарзали.

Цезар управља с почетка с правима маги-
страторским; јер људе само имена дирају. Ази-
јатски се народи гнушаху од имена консула и
проконсула а европски онет мржаху на име
краља: те тако, у то време, ова имена бежаху
или срећа или очајање целој земљи. Цезар не-
пропусти покушати да мете на главу дијадему:
али, видећи да му народ преста пљескати, он је
одби. Он учини и друге покушаје:² и ја немогу
да појмим да он могаше веровати да Римљани,
трпећи њега, тирана, и тиранство му миловаху
или и да вероваху да су учинили оно што већ бе-
жаху урадили.

Једном кад му сенат одређиваше неке по-
части он се нехте ни дићи а овим учини да и
најумеренији сенатори већ изгубише стрпљење.

Никад се више немогу људи увредити него
кад им се презиру њихови обреди и обичаји.
Гледајте да их притиснете, то је, по некад, доказ

¹ *Lettres familières*, књ. XV, писм. XV.

² Укнде народне трибуне.

поштовања које имате спровођу њих; дарните им у обичаје, то је увек знак да их презирете.

Цезар, увек непријатељ сенату, немогаше сакрити своје презрење спровођу овога тела, које беше постало смешно одкако је престало бити снажно: тим самим његова милост вређаше. Сматрало се да он непрашта, него неудоствојава казни.

Презирање он тера чак дотле да сам издаваше *сенатус-консулте*; он их подписиваше именима оних сенатора који би му први пали на ум. „Дознајем по некад, вели Цицерон,¹ да је нека *сенатус-консулта*, издата по моме мњењу, одиета у Сирију или Јерменску пре него што би ја дознао да је она закључена; и више владалаца писаше ми захвална писма што сам био мњења да се њима да титула краљева, за које ја пе само писам знао да су краљеви него писам знао ни да живе на свету.“

Може се видети из писама неколиких великих људи онога доба,² која су стављена под име Цицерона, почем његових има највише, клоцулост и очајање које обузе прве људе у републици при овом изненадном преврату који их лиши њихова одличја на и самога посла; јер кад сенат оста без рада, онда оцу важност, коју би они имали пређе у целој земљи, сада

¹ *Lettres familières*, књ. IX. писм. XV.

² Глед. писма Цицерона и Сервија Сулија.

могаху стећи тек у кабинету једнога човека ; и ово се види много боље из писама него из беседе историка. Писма су та углед простодушности оних људи, које је општа туга удружила, и онога доба кад лажна учтивост не бејаше раширила свуда варање: најпосле ту се невиде, као у већини наших новијих писама, људи који хоће да се варају сами, него су ту несрећни пријатељи који баш траже све да кажу.

Цезару бејаше врло тешко одбранити свој живот, почем већина завереника¹ беше из његове странке или још обасута његовим добротинствима ; а узрок томе веома је природан. Они су истина добили велике користи од његове победе; али, што је њихово напредовање више расло, то су они све више имали дела у оној несрећи:² јер човеку, који ништа нема, мало је стало под каквом управом живи.

Окром тога имаше неко извесно међународно право, неко утемељено мњење у свим републикама грчким и италијанским, по коме се сматрао за поштена и добра човека онај који би убио узурпатора (грабиоца) суверенске власти. У Риму пак, нарочито после изгнања краљева,

¹ Децим Брут, Кај Каса, Требоније, Тулје Цимбер, Минутије Вацилије, бејаху пријатељи Цезарови. *Arden, de bello civili, lib. II, cap. 113.*

² Ја неговорим о пандурима каквога тирани, који ће пронасти после њега, него о његовим другарима у слободној управи.

закон је о томе био јасан и примери усвојени: република је оружала свакога грађанина, чинила га старешином за тренутак и признала му да је њу одбрано.

Брут¹ се усуђује рећи својим пријатељима: да, кад би његов отац опет оживео, да би га он опет убио: и, премда се дужим тиранством овај дух слободе, мало по мало, изгубио, опет се, у почетку Августове владе, завере појављиваху све нове иза нових.

То беше нека господарећа љубав к отачбини, која, излазећи из обичних правила за злочинства и за врлине слушаше саму себе и невиђане ни грађанина, ни пријатеља, ни добротворности оца: изгледа као да се добродетељ заборавила да би саму себе надманила; и дело, које се најпре није могло одобрити као грозно, она учини да му се после диве као божанственоме.

И донста злочинство Цезарево, који живљаше у слободној управи, зар није било такво да се, осим тајнога убиства, није другче могло никако казнити? А питати за што се није устало против њега отвореном силом или путем закона, зар то неби било тражити рачун од његових злочинства?

¹ Писма Брутова у збирци писама Цицеронових, шем. XVI.

ГЛАВА XII.

Стање Рима после Цезарове смрти.

Толко бејаше немогуће обновити републику да се догоди оно што дотле није нигда виђено, да нема више ни тирана ни слободе; јер узроци, који су то срушили, стајашу још једнако.

Завереници имађашу план само за заверу а не и за даље.

Пошто дело би извршено они се повукше у капито: сенат се не скуни; и, сутра дан, Лепид, који тражаше немира, с неколиким оружаним људма заузе варош.

Стари солдати, бојећи се да им се неодузму велика добра, која им је подавао Цезар, уђоше у Рим: то учини да сенат потврди све што је урадио Цезар и да, мирећи крајности, да помиловање завереницима: што причини мир али непоуздан.

Цезар, пре своје смрти, спремајући се на војску против Парћана, беше поставио старешине за више година да би имао својих људи, који би, за његова одсуства, одржавали ред у његовој управи: тако, после његове смрти, они;

што бејашу од његове странке, имађашу изгледа за више времена.

Како сенат беше одобрио сва дела и наредбе Цезарове без изузетка, и како извршење тога би предапо консулима: то Антоније, који такође беше консул, дограби некако записну књигу Цезарову, придоби његова секретара и ту записа шта је хтео: тако да диктатор влада самовласније него за његова живота; јер што он никад није чинио, то чинјаше Антоније; повац, који он неби никад дао, Антоније даде; и сваки онај који је мислио о злу републике, на један пут нађе награду у Цезаровим књигама.

За нову несрећу, Цезар беше спремно безбројне суме за нови рат и оставио их у храм Опа: а Антоније, помоћу своје књиге, располагаше њима како му бесјаше воља.

Завереници, у први мах, бејашу решили да тело Цезарово баце у Тибар:¹ за то неби имали никакве сметње; јер у тренутцима општега чуда, који долазе за каквим изненадним делом, може се урадити све што се год човек сме да усуди. То неби извршено, и сво шта се догоди:

Сенат држаше да је дужан свечано сахранити Цезара: и донета, почем га није прогласио за

¹ Било је таквих примера: кад Тиверије Грак би убијен, Лукреције Едил, који после тога би прозвао: Веснило, баца његово тело у Тибар. Aurelius Victor de Vir. illust. cap. LXIV.

тирања није имао места да му одрече свечани укол. А беше код Римљана обичај, који Поливије толико хвали, да носе при сахрањивању ликове својих старих и да говоре беседе над мртвима. Антоније чинећи то, показа народу крваву хаљину Цезареву; прочита његов тестамент, где му он чини велике поклоне, и толико га раздражи да овај поцали куће завереницима.

Имамо једно признање од Цицерона, који владаше сенатом у целој овој ствари,¹ да је требало да се снажније радило па ма се и пропало, а неби се пропало: но он се правда тиме што је већ било доцне кад се сенат скупно. А они који знају цену једнога тренутка у пословима где је народ толико умешан, неће се томе нимало зачудити.

Још један случај: кад се чинише игре у част Цезару јавља се једна комета с дугом косом за седам дана: народ вероваше да је душа његова примљена у небо.

Обичај беше код народа у Грчкој и Азији да подижу храмове краљевима па и самим проконсулима, који су им били управници:² нико им није кратно да раде то, почем тиме најјасније посведочаваху своје ропство: па и сами Римљани могли су у приватним храмовима одавати божан-

¹ *Lettres à Atticus*, књ. XIV, писмо X.

² Гледај о томе писма Цицерона Атику књ. V, и примедбу г. Абе де Моргота.

ске почасти својим предцима; али ја невидим да је, од Ромула до Цезара, и који Римљаним био стављен у ред јавних¹ божанства.

Антонију припале управа Македоније; по место тога он вољаше да добије заповедништво над Галијама: а зна се добро из каквих узрока. Кад му Децим Брут, који је управљао под-Алпијском Галијом, нехте исту уступити, он га хтеде силом истерати: то причини један грађански рат у коме сенат прогласи Антонија за непријатеља отачбине.

Цицерон, да би сатрпо Антонија, свога особитог непријатеља, оде у зао час да помаже Октавију узвистити се; и, у место да се трудно да народ Цезара заборави, стављаше му га на ново пред очи.

Октавије се сироћу Цицерона владао врло вешто: ласкао му је, хвалио га, питао га и употребљивао сва лукавства од којих се сујета неуме никад да сачува.

Све послове обично квари то, што они који их предузимљу, поред општега, главнога успеха, траже још неке ситне оделите успехе, који ласкају њиховом честољубљу и чине да се они собом задовоље.

Ја држим да је републици остао Катон, он

¹ Дион вели да су триумвири, који су се сви надали да једном заузму Цезарово место, учинили све што су могли да се што више чисти уваже Цезаровом спомену, књиг XLVII.

би дао стварима са свим други правац. Цицерон, са странкама, дивнима за другу улогу, бејаше неспособан за прву: у њега беше добар ум али душа често само обична. Ствар узгредна, код Цицерона, бејаше добродетељ, а код Катона, слава:¹ Цицерон је свуда себе првога видео; а Катон је себе увек заборављао: овај је хтео да спасе републику ње саме ради, а онај, да се тиме може похвалити.

Могао бих још казати да, кад Катон предвиђаше, Цицерон се плашаше, да, где се Катон надаше, ту се Цицерон повераваше; да први гледаше ствари увек хладнокрвно а други кроз њотину ситних страстица.

Антоније би разбијен у Модени: два консула: Хиртије и Панса ту погибоше. Сенат науми да ограничи Октавија, који, са своје стране, преста радити против Антонија, доведе своју војску у Рим и проглашен би за консула.

Ето како Цицерон, који се хваљаше да је његова хаљина сатрла Антонијеве војске, даде републици непријатеља много страшнијега, јер његово име беше драже и његова права, по спољашности, законитија.²

Антоније, после разбоја, побегне у за-Алпийску Галију, где га прими Лепид. Ова два чо-

¹ *Esse quam videri bonus malebat: itaque quo minus gloriam petebat, eo magis illam assequabatur.* Saluste de Bello catil. cap. LIV.

² Он је био наследник Цезаров и његов пасинак.

века сјединише се с Октавијем и уступише један другом живот својих пријатеља и непријатеља.¹ Лепид оста у Риму: друга двојица одоше да траже Брута и Касија, и нађоше их у оним местима где се три пута борило око владе над целим светом.

Брут и Касије убише се тако журно да се та хитња неда извинити; и неможе човек прочитати ову страну историје њиховога живота а да се несажали над републиком, која тако би напуштена. Катон зададе себи смрт на крају трагедије, а они су је, некако, својом смрћу започели.

Може се навести много узрока овоме тако онштему код Римљана обичају, убијати се, као што су: напредак стојичке секте, која је охрабривала на то; установљење триумфа и ропства, што је наводило многе велике људе да мисле да нетреба да преживе свој разбој; пробитачност коју имађаху окривљени да се убију пре него да дочекају осуду, којом би им спомен био жигосан а имање одузето;² неко поимање части, можда много наметније од онога што имамо ми кад убијамо свога пријатеља за једну реч или мину и, најпосле, велика угодност за јунаштво,

¹ Њихова је свирепост била тако безумна, да су наредили да се за прогонства сваки весели, или ће бити убијен Гледај у Диона.

² Forum qui de se statueb nt humabantur corpora; manebant testamenta, pretium festinandi. Tacite, Annales књ. VI. гл. XXIX.

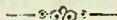

које завршиваше коло које је играло на овом свету онде где му се најбоље допадало.¹

Може се додати још велика лакост при извршењу: душа, сва заузета делом које хоће да уради, узроком, који је на то опредељава и опасношћу, коју избегава, управо и невиди смрт; почем страст даје само осетити а никад видети.

Часто љубље, љубав к нашему опстанку мења се на толико начина и ради по начелима толико противнима, да нас склања да жртвујемо своје биће баш за љубав тога бића; и толико ми сами себе ценимо, да пристајемо да умremo по пекоме тамном природном нагону који чини да ми себе љубимо више него сами живот наш.

Цела је истина да су људи сада мање слободни, мање јуначки, мање склоњени за велика предузећа него што бејаху онда, када, самом оном влашћу над самима собом, могаху свакога тренутка, измаћи од какве му драго друге силе и власти.

¹ Да су Карло I. и Јаков II. живели у вери која би им дозвољавала убити се, неби морао први прегрести онаку смрт а други онакав живот.

ГЛАВА XIII.

Август.

Секста Помпије држаше Сицилију и Сардинију; господар бејаше од мора и имађаше са собом небројено бегунаца и прогнаника, који се сражаваху за своје последње надежде. У два маха ратова на њега Октавије, и, после много муке, победи га помоћу вештога Агрипе.

Завереници, готово сви, несрећно свршише свој живот;¹ а било је са свим природно да људи, који бежаху главе једној странки, толико пута потученој у ратовима, у којима небеше милости, изгину сви насилном смрћу. Међу тим, из тога се изводило да је само небо казнило убице Цезарове и осудило њихову намеру.

Октавије придоби Лепидове солдате и одузе му власт триумвирску; на, немогући гледати ни да он проводи свој живот у тами, принуђи га

---

¹ У наше време, готово сви они, који осудиле Карла првог, жалостно свршише свој век. То је зато што није могуће учинити такво дело а нестепи са свију страна смртне непријатеље, и тако, незапасти у безбројне опасности.

да се нађе као приватан човек у скупштинама народним.

Баш нам је мило видети понижење Лепидово. То је био најневаљалији грађанин у републици, увек први да започиње немире, без престанка кујући штетне планове у којима је био принуђен удруживати друге вештије од себе људе. Један од нових писаца¹ имаде вољу да га хвали и позива се на Антонија, који, у једном од својих писама, кити га именом поштена човека: али ко је поштен човек за Антонија није нимало поштен за друге људе.

Држим да је Октавије једини између свију римских војсковођа који је придобио љубав својих војника дајући им без престанка доказе природне своје страњљивости. У то време већ су војници више ценили издашност свога војводе него његово јунаштво. А може бити да је баш то била његова срећа што није имао оног јунаштва, које даје господарење, и да га је то и попело тамо, почем су га се, као таква, мање бојали. Није немогућно да му је оно, што га је највише срамотило, најбоље послужило. Да је он одмах показао какву велику душу, свака би зазирао од њега; а да је имао дрскости он неби дао Антонију времена да почини све оне нечутности, које га упронастине.

Антоније полазећи против Октавија, закле се

¹ Abbé de Saint-Réal.

својим војницима да ће, два месеца после победе, обновити републику: што јасно доказује да је и самим војницима била драга слобода њихове отачбине, и ако су је они рушили сваки час, почем у томе није ништа тако слепо као војска.

Битка код Актинума би: Клеопатра побеже и повуче Антонија за собом. Известно је да га је она доцније издала.¹ Може бити да је, по оном непошним духу женскога кокетства, имала намеру да види да јој се клања и трећи господар од света.

Жена, којој Антоније бејаше жртвовао цео свет, издаде га; толике војводе и краљеви, које је узвисио, или и створио, неодржаше му реч: и, као да се племенитост беше везала за ропство, само једна трупа гладијатора остаде му јуначки верна. Обасните кога човека добротинствима на прва мисао, коју ћете му тиме удати, биће да тражи средства да та добра сачува и одржи; ви сте му дали нове интересе, које има сада да брани.

Што у овим ратовима човека удивљава јесте то, што једна битка, готово увек, решава ствар и што се разбој никако непоправљаше.

Војници римски нису имали правог духа странке; они се никад небораху за неку извесну ствар него за извесну личност; они су

¹ Гледај Диона, Књ. I.I.

само знали за свога поглавара, који их је повлачио за собом огромним надеждама: сад, кад би поглавар био потучен и више неби могао да испуни своја обећања, они би се окретали на другу страну. Области такође нису се искрено мешале у свађе, јер је њима било мало стало до тога ко ће надвладати: сенат или народ. По томе, како би један војвода био потучен оне би се представиле другој;¹ јер је ваљало да се свака варош оправда пред победитељем, који је, имајући да испуни огромна обећања, дата војницима, морао дати им земље оних, који буду најкривљи.

У Француској је било од две врсте грађанских ратова: једни су имали за изговор веру; ови су трајали дуго, јер је и узрок њихов трајао и после победе; други управо нису ни имали узрока, него су били подстакнути несмотреношћу неких великана па су одмах и утишани.

Август (ово је име којим ласкатељи окитине Октавија) утемељи ред, то јест, трајашно ропство: јер, у слободној држави, кад ко приграби себи суверенство, назива се ред све оно што може утемељити безграничну власт једнога човека; а именује се немир, раздор, рђава управа све оно што може обдржати поштено слободу поданика.

¹ Није било гарнизона по варошима да ове одрже; и Римљани су, да би одржали своју владу, имали само покретне војске и насеобине.

Сви они, који су имали какве амбициозне планове, трудили су се да начине неку анархију у републици. Помпију, Красу и Цезару то је изишло за руком ништа ни крајније. Они утемељили не-казњење јавних злочинства; све што је могло обуставити разврат нарави, све што је могло утврдити добру уредбу, они су оборили; и, као што се добри законодавци труде да своје саграђане учине боље, они су гледали да своје начине горе: они су увели обичај развраћати народ подкупом; и кад је ко био оптужен да сплеткама тражи да дође до јавних чинова (власти), онда су подкупљиване и судије; изборе су узнемиривали свакојаким передима, и кад би ко за то био предат суду, онда се суду претило ако га не би одпустио:¹ и сама власт народа била понинтепа; сведок је томе Габиније, који, пошто поврати оружаном руком, у пркос народу, Птоломја, дође са свим хладно да тражи триумф.²

Ови први људи у републици гледаху да народу огаде његову власт, увећавајући тешкоће републиканске управе; а кад Август поста једном господар, политика их обрте да раде да утемеље ред како да народ осети срећу од управе једнога човека.

Кад Август имао у рукама војске он се

¹ То се најбоље види из писама Цицеронових Атику.

² Цезар је ратовао против Гала а Клас против Парћана а није се о томе ништа ни саветовало у сенату нити је народ издао икавак декрет. Глед. Диона.

бојаше од побуне својих војника а не од завера грађанских; за то је првима говео а друге мучно страшно. Кад бејаше у миру онда се бојаше од завера; и, имајући увек пред очима судбину Цезарову, бојао се да не поступа као овај. То је кључ целог живота Августова. Он је носио, кад иде у сенат, оклоп испод хаљине; није хтео звати се диктатор: и, меко што је Цезар дрско говорио да република није ништа, да су његове речи закон, Август би говорио само о достојанству сената и о своме поштовању спровођу републике. Он је дакле смислио да начини владу која је највише била кадра допасти се а да невређа његове интересе, и начини је аристократску у грађанскоме и монархијску у војничком погледу: владу, дволичну, која, неимајући сама своје снаге, могла се држати само докле докле се монарху допадала, па по томе је и била подпунице *монархика*.

Питало се да ли је Август истински намеравао оставити се власти. Па јасно је да би он могао то учинити само да је хтео. Најбоље се види, да је то била тек његова игра, из тога што је сваке десете године молио да га ослободу тога бремена а овамо га је увек носио. То су биле ситне вештине да му се још већма да оно, што је мислио да још није доста доконио. Мене о том уверава сав живот Августов: и, премда су људи веома чудни, и пак се редко догађа да се они у једном тренутку одкане онога

о чему су целог свога века размишљавали. Сва дела Августова, све његове уредбе очеридно су ишле на утемељење монархије. Сила се остави диктаторства: али, у целом животу Силноме, поред свију насиља његових, види се неки дух републикански; све његове уредбе, премда тирански извршиване, тежиле су увек к неком републиканском облику. Сила, човек жесток, води на силу Римљане к слободи: Август, лукав тиран,¹ лагано их своди у ропство. Докле је, за Силе, република јачала, а свак викаше против тиранства; дотле се, под Августом, тирапство утврђиваше, а само се говорило о слободи.

Обичај триумфа, који толико допринеше величини Рима, изгуби се под Августом; или боље рећи та част поста повластица суверенства.² Много које шта што се догађа под царевима беше постало још за републике:³ тако само опај имађаше право искати триумф, под управом кога вођен је рат;⁴ а он се водило увек под управом

¹ Ја узимам овде ову реч онако како су је узимали Грци и Римљани, који су овако називали сваког који би оборио демократију.

² Приватнима се сад давали само украси триумфални. Dion. in Aug.

³ Римљани, изменивши управу на овај начин, задржаше исте обичаје и после измене управе, којој је форма готово иста била.

⁴ Dion. in Aug. књ. LIV. каже да је Агрипа на скромности пропустио дати сенату рачун о своме вођевању против народа босфорских и одбио је и сам триумф; и да после њега нико од њему равних није триумфовао; али

старешине, дакле цара, који је био старешина свима војскама.

За републике бејаше начело: непрекидно ратовати; под царевима напротив: бити у миру; победе се сматраху као последице неспокојства од војске, која је могла веома заскупити своје услуге.

Који заповедаху, бојашу се да предузму што год одвећ велико: требало им је умерити своју славу тако како би она могла пробудити само пажњу а никако и суревновање владоца; и неизлазити никад пред њега са светлошћу коју његове очи неби могле издржати.

Август је врло тешко давао право римскога грађанства;¹ издао је и закоше² да закрати много ослобођавање робова;³ и, својим тестаментом нареди да се не одступа од ове две мисли и да се више ператује за освајања.

Ове три ствари бејашу врло лепо удружене: како небуде више ратова, пеће требати повних грађана па ни ослобођавања.

Кад Рим бејаше непрекидно у ратовима, требаше му сваки час да наклађа губитке грађана, које ратови прождираху. У почетку дово-

---

то је била милост коју је Август учинио Агрипи, и коју Аптоније нехте учинити Вентидију први пут кад је победио Парћане.

¹ Suétone, у Aug.

² Исти, глед. Institutes, кн. I.

³ Dion, у Aug.

ђаху у Рим по неки део народа из побeђене вароши; доцније се многи грађани из околних вароши преселише у Рим рад права гласања; и тамо се настанеше у тако великом броју да су се, па тужбу савезника, често морали враћати: а најпоследe други долажаху гомилом из области. Закопи не само да олакшаваху женидбу него још чиняху да је она пужна. Рим, у својим ратовима, доби страшно много робова; и, кад његови грађани бејаху обасути богатством, они их куповаху са свију страна, али их ослобођаваху без рачупа, или по племенитости, или са своје тврдоће или слабости:¹ једни су хтели да награде верне робове; други су желели да примају на њихово име пшеницу, коју је република раздавала сиромашним грађанима; трећи, на послетку, жељаху да имају на своме укупу много света, који ће их испратити са капом од цвећа. Сав готово народ састојаше се од ослобођеника;² тако да ови господари света, не само у почетку него и у сва времена, бејаху већином робовскога порекла.

Кад број малогa народа, састављеногa од ослобођеника или од синова њихових, поче бивати досадан, онда се начинеше насобнице, посредством којих Рим себи обезбеди верност области. То је било премештање људи по свему свету.

¹ Denys d' Halicarnass, књ. IV, стр. 227.

² Глед. Тацита, књ. XIII, гл. XXVII. Late fusum id corpus и т.д.

Рим их је примао као робове а разашао их је као Римљане.

Божем с неких немира, који су се догодили при изборима, Август постави у варош једнога управитеља и гарнизон; он учини легије сталне, постави их на границе и нареди фондове из којих ће се оне плаћати; најпосле нареди и то да изслужили војници добијају награду у новцу а не у земљама.¹

Много је рђавих последица излазило из онога дељења земље, које се чинило почињући од Силе. Сопственост грађана беше постала несигурна. Ако сви солдати једне чете (кохорте) не би били смештени на једно место, они би остављали своје насеље, напуштали земље и постајали би рђави грађани;² а да се сместе сви на легије била би незгода та што би властољубиви људи могли у часу наћи готову војску да загрозе републици.

Август одреди стална смештишта за марињу. Као год што, пре њега, Римљани нису имали сталне сухоземне војске, тако исто нису имали ни мариње. Флоте Августове имале су за главну цел да бране пошљања и саопштавање међу разним деловима царства; јер су Римљани били господари од свега средоземнога мора, а у то

¹ Он нареди да преторски солдати имају пет хиљада драхама; две после шестнајест година службе а друге три хиљаде после двадесет година службе. Дион у Августу.

² Глед. Тацита, *Annales*, Кн. XIV, гл. XXVII. о солдатима намештенима у Таренту и у Антипују.

време само се по томе мору и пловило, те тако они нису имали никаква непријатеља од кога би им се ваљало бојати.

Дион примећује врло умесно да је од царева па овамо, било теже писати историју: све се вршило тајно, сви извештаји из области долазили би у цареву канцеларију; само се могло знати оно што лудост или дрскост тирана није хтела крити, или оно што историци нагађаху.

ГЛАВА XIV.

Тиверије.

Као што река каква поткопава лагано и неосетно насине, који јој се подижу, и, најпосле, у један пут их обори и потопи поља, која су они заклањали; тако је суверепска власт, под Августом, радилa неосетно док није, под Тиверијем, све сатрла на силу.

Бејаше неки закон *величанства* за сваког, који учини насртај (атентат) против римскога народа. Тиверије се користи тим законом и употреби га не за случаје, за које је он издан, него за све оно што је могло служити његовој мржњи и његовом неповерењу. Није тек дело овај закон сада казнио, него и речи на и саме мисли, јер оно што се изговори у изливању срца међу двојицом пријатеља не може се сматрати другојаче него као мишљење. Више није било слободе у госбама, нити вере у роду, нити верности у робовима: притварање и туга владоца ширила се свуда; пријатељство се сматрало као подводна стена, искреност као непаметност а врлина као притварање, које би могло напоменути народима срећу минулих времена.

Нема жешћега тиранства него што је оно које се врши под сенком закона и под бојом правде, кад се, тако рѣши, несрећници даде на оној истој дасци, на којој су се избавили.

И како ни један тиранин никад није трпео оскудицу у оруђима својега тиранства: тако и Тиверије увек нахођаше доста судија готових да осуде толико људи на колико би он посумњати што год могао. У време републике сенат, који није никад, као такав, пресуђивао дела појединих грађана, разматраше, по народном овлашћењу, злочинства, за која би окривљивани бивали савезници. Тиверије му предаде да пресуђује све што се звало злочина *повреда величанства* (*lèse-majesté*) против њега. Сенат се сад толико понизи да се исказати неможе: сенатори су трчали пред ропство; помоћу Сејана најзнатнији између њих незастидеше се бити доносиоци — онадачи.

Мени се чини да има више узрока онемог ропству, које, за онда, владале у сенату. Пошто Цезар бејаше победно републиканску странку, и пријатељи и непријатељи, које он имао у сенату, под једнако га подпомагаху, да уклони све преграде које би закони стављали његовој власти и да му укажу прекомерна одличја. Једни би гледали да му се удворе, а други да га представе гнусна. Дион нам каже да су неки чак догле ишли да предложи да му се допусти

уживати све жене, које би му се допале. То учини да се он није бојао нимало од сената, а ту баш би из преварке убијен; али то учини такође, да, у потоњим владама, небејаше необично да се у сенату ласка а да то никога непоштивава нишн вређа.

Пре него што Римом управљаше један само човек, богатства појединих грађана бејаху безбројна, ма какви да су били путови којима су она стечена; а кад насташе цареви све се то одузе; сенатори осташе без добара, нишн се игде у области могло што узети осим за Цезара, нарочито, пошто његови прокуратори свуда бише наменшени. Међутим и ако извори богатству бише пресечени: расходи се продужаваху; живот беше обрнуо једним путем на коме се могао одржати само милошћу царевом.

Август бејаше одузео народу власт издавати законе и судити јавна злочинства; али му је био оставно, или бар чинио се да оставља, право бирати старешине. Тиверије, који се бојаше да се многи народ на једно место скупља, одузе му и ову повластицу и даде је сенату, то јест, себи самом:¹ а не може се веровати колико ово смањење власти народске проневаљали душу великашима. Док народ располагаше достојанствима великаши, који се отимаху о та достојанства, показиваху много нискости; али све то чиняху

¹ Tacite, *Annales*, кн. I, гл. Dion, XV. кн. LIV.

некако завијеније било да даваху народу игранке и части, било да му делише у новцу или у жити; и премда је побуђење било ниско ипак бејаше депо видети да велики човек чини добра народу, за што га овај воли. Али, кад народ немађаше више шта давати, и кад владалац у име сената располагаше свим службама; онда су оне тражене другим, недостојним путовима: ласкање, непоштење и злочинства бејашу нужна вештина, којом се до тога могло доћи.

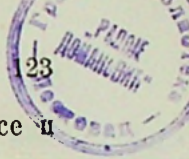
Нечини се и пак никако да је Тиверије хтео да понизи сенат: он се није ни на што жалио толико колико на склоност овога тела к зависности; живот његов пун је незадовољства против тога: но он је, као већина људи, хтео нешто противусловно; његова општа политика није била сагласна са његовим оделитим страстима. Он би желео сенат слободан и такав који би могао прибавити поштовања његовој влади; а овамо хтео је и такав сенат, који би задовољавао сваки час његово страховање, његово суревновање и његове мржње: најпоследњавник непрестанце уступаше место човеку.

Казали смо да је некад народ добио од племића повластицу да може имати старешине из своје средине, који би га бранили од неправде и увреда, које би му се учиниле. А да би они могли извршивати ову службу оглашено је: да су они као светиња, да их нико повредити не-

сме (*inviolable*), и паредба би издана да сваки, који би злоставио трибуна, делом или речма, буде одмах кажњен смрћу. А цареви, имајући и власт трибунску, добише и њихове повластице; и на томе основу поморени бише толики људи, опадници могаху по вољи вршити свој занат, и тужба против повреде величаства, овога злочинства, вели Плиније, оних људи, којима се никаква кривица није могла пребацити, могаше бити подигнута против кога се хтело.

Ја држим, међу тим, да неки основи ових оптужења нису били баш тако смешни, као што се нама чине данас; и ја немогу мислити да је Тиверије предао суду човека, који је, са својом кућом, продао и статуу цареву; да је Домитијан наредио да се на смрт осуди жена, која се свукла пред његовим ликом, и један грађанин што је имао измолвану земљу на дуварима од своје собе, кад би дела ова побуђивала и код Римљана само оне идеје које данас код нас побуђују. Ја мислим да је нешто од овога било основано на томе што је Рим био владу променно, на што се нама сада чини да незначително онда је могло бити од значења и од последица: ја тако судим с тога што и данас видим народ један, коме се неможе пребацити тиранија, да забрањује пити у здравље једном известном лицу.

Немогу ништа да прођем што би год могло послужити да се позна дух римскога народа. Оп

се бејаше тако јако навикао покоравати се и сматрао је за своје највеће благо само разлику у господарима тако, да је, после смрти Берманика, показао такву тугу, жалост и очајање, какво се међу нама више не нахођи. Погледајте на историке како описују народну тугу¹, тако велику тако дугу и неумерену, и то није било притварање; јер цео народ, гомилом, никад се не притвара ни ти ласка.

Народ римски, који не мађаше више мешавине у управи, састављен од ослобођеника или од људи без заната, који су живели на терет државне касе, само је своју помоћ осећао; он се ожалошћавао као деца или жене, које туже због осећања своје слабости: њему је било зло; он је везивао свој страх и своје надежде за личност Берманикову, па кад му овај предмет би одузет он паде у очајање.

Нема људи који се више боје од несреће него што су они, које би беде њиховога положаја могле успокојити, и који би требало с Андромаком, да реку: *Камо срећа да се ја могу плашити!* Данас има у Неапољу педесет хиљада људи, који од саме траве живе и све им је имање половина неке платнене аљине; па ови људи, најнесрећнији на земљи, препадну се и престраве како угледају најмањи дим са Везува; они су тако луди да се боје постати несрећни.

¹ Гледај Tacite, књ. II, гл. LXXXII.

ГЛАВА XV.

Цареви од Каја Калигуле до Антонија.

За Тиверијем дође Калигула. За њега кажу: није никад било бољег роба нити горега господара: ово двоје доста је удружено; јер оно исто расположење душе, које чини да је човек живо ганут неограниченом силом онога који господари, причињава такође да он, nebude мање потресен и кад му падне шака да сам заповеда.

Калигула обнови народне скупштине,¹ које Тиверије бејаше укинуо, а обори оно самовољно злочинство повреде величанства, које исти бејаше установио: по чему би се могло мислити да је често почета к владе рђавих владалаца као што је крај добрих; почем, само по некој тежњи, показати се другојаче него они које наслеђују, они могу да учине нешто што други чине по врлини; из такве тежње истекле су многе добре а и многе зле уредбе.

Шта је добијено? Калигула укиде оптужења за злочинство повреде величанства; али убијаше војнички све оне, који му се пису допадали; и

¹ Доцније их и он укиде.

то се не тицаше тек неколицине сенатора, него он држаше обешен мач над сенатом и прећаше истребити га свега.

Ова страховита тиранија царева истицаше из општега римскога духа. Како су они падали на пречац под самовољне управе, ишти је код њих било штогод времена између заповедања и робовања, те се нису могли никако приправити за овај прелаз благим наравима: то је ђуд остала дивља, с грађанима се поступало како су они сами поступали с побеђеним непријатељима, и управљани су по ономе истом плану. Сила кад улажаше у Рим, бејаше онај исти Сила, који је улазио у Атину, он је упражњавао исто међународно право. Државе које су тек мало биле потчињене, кад није било закона, управљале су се по наравима.

Гледајући непрестанце борбе гладијатора Римљани постајашу особито свирепи: оназило се да је Клаудије све више склоњен био да пролива крв што је више гледао ове борбе. Пример овога цара, који беше нарави благе, а ипак почини толика свирепства, јасно показује да је онога времена васпитање било различито од данашњег.

Римљани, навикнути играти се човечијом природом у лицима своје деце и својих робова¹, нису могли никако сазнати ону врлину коју ми данас називамо *човечност*. Одкуда може доћи

¹ Гледај римске законе о власти оца и матере.

она свирепост коју находимо код житеља наших насобина ако не од непрекиднога кажњења једнога несрећног дела људскога рода? А код људи свирепих у своме грађанском животу, шта се може очекивати од природне благодати и правичности?

Већ се човек умори гледати у историји царева бескрајан број људи које они поубијаше да би им добра поодузимали. Ништа подобно не наводи се у нашим новим историјама. Ово се мора приписати, као што рекосмо, блажим паравима и вери која више устеже; и најпосле и нема оних сенатора који су опленили свет па да се ко на тако огромна имања полакоми. Ми имамо то добро од нашега малог имања што нам је безбедније: наша имања не вреде муке око одузећа¹.

Народ у Риму, оно што се звало *плеби* (plebs), није мрзио ни на најгоре цареве. Од како изгуби власт и од како преста ратовати, он поста најгори од свију народа; он сматраше трговину и вештину као ствари које су само за робове; и добијајући пшеницу, која му је раздавана, он напушташе земље без обрађивања; навикао се бејаше на игре и на позоришта. Кад више није имао да слуша трибуна, пити да бира

¹ Ериег брагански имађаше огромна имања у Португалији: кад се он побуни онда се честитало краљу шпанолском што ће тако велику имаовину конфисковати.

старешина, онда му ове празне ствари по-
сташе нуждне, и, са своје лењости, он их веома
замилова. И Калигулу, Нерона, Комода, Кара-
калу жаљаше народ баш за њихову лудост; јер
су и они страшно миловали оно што се допадало
народу и помагали су свом својом влашћу па и
личношћу самом да се чине ова задовољства, на
то су трошили сва богатства царства; а кад та
богатства бише изцрпена, народ је, гледајући
како се глобе богате породице, уживао плоде
тираније; и могао их је уживати без бриге, јер
га његова спротиња заклањаше од свакога зла.
Такви владоци наравно мрзе на добре људе,
јер знају да ови немогу њихове поступке одо-
бравати¹; озлојеђени противоречијем или ћута-
њем кога строгог грађанина, и опијени пљеска-
њем светине, они су долазили на мисли да је
њихова управа срећа за народ и да само зло-
намерни људи могу јој што замерити.

---

¹ Грци имађаху игре, где бејаше пристојно борити се као што је било и славно победити; а Римљани само имаху позоришта и позориште безобразних гладјатора било им је највише у вољи. А да каква велика личност собом сиђе на поље борбе или да се јави на позоришту, није допуштала ни трпела римска озбиљност. Како би се сенатор могао решити на такво што, кад су њему сами закони кратили имати никакве дружбе с људма које би народно гушање или одобравање жигосало? Међу тим беше царева који се јављаху тамо: и ова будалаштина, која показиваше у њима највећу поквареност срца, презирање левога, поштевога и доброга, увек је, код историка, обележена карактером тираније.

Калигула беше неки прави софиста у своме свирепству: како он под једнако происхођаше од Аптонија и од Августа, тако говораше, да ће каштиговати све консуле који светкују дан, устављени за спомен победе код Актиума, а да ће их казнити и ако га несветкују; и кад Друзела, којој он беше одредно божанске почасте, умре, било је злочинство илакати, будући је она била богиња, и неплакати, будући је била његова сестра.

Баш је овде место погледати на људске ствари овога света. Погледајте на Рим и на толике подигнуте ратове, толпку крв проливену, толпко народа затрвених, толико великих дела, толико триумфа, толико политике, мудрости, смотрености, сталности, јупаштва; на ону намеру покорити свет, тако добро смишљену, тако добро подржавану, тако добро извршену, па чим се сврши све то? тиме: да засити срећу пет или шест чудовишта!! Шта! зар је овај сенат учинио да изчезну толики краљевци да сам може насти у најниже роиство неколицине најгорих својих грађана, и да се може истребити самим својим закључењима? Његова се дакле сила дизала само за то да се боље види кад стане падати. Људи се труде да увећају своју власт само за то, да је виде како ће против њих самих да падне у срећније руке.

Кад Калигула би убијен, сенат се скупи да

постави форму управе. Док су се сенатори световали, неколико солдата уђу у палату да плене: они пађу у једном тамном углу човека који дркташе од страха; то је био Клаудије: они га поздравеше као цара.

Клаудије са свим уништи стари ред давши својим официрима право да изричу правницу¹. Ратови Марија и Силе водише се само за то да се зна ко ће имати ово право: или сенатори или кавалери;² а сада ћуд једне будале одузе га и једнима и другима: чудан успех једне свађе, која беше бацила васнону у пламен!

Нема неограниченије власти него што је власт владоаца, који наслеђује републику; јер он онда има у рукама сву власт народа који се сам није могао да ограничи. Као што, ево, видимо данскога краља да врши власт најсамовољнију какве нема нигде на другом месту у Европи.

Па и народ је био понижен не мање од сенатора и од кавалера. Видели смо да је он до времена царева био тако ратоборан, да су војске, које су дизане из вароши, биле одмах уређене и право ишле против непријатеља. У грађанским ратовима Вителија и Веспасијана, Рим,

¹ Август је био поставио прокураторе; али они нису имали власти (јурисдикције) и кад их ко не би послушао, морали би се обраћати управитељу области или претору. Но, под Клаудијем, они добише редовну јурисдикцију као намесници области: они су пресуђивали још и послове зиска: што је ставило свачије имање у њихове руке.

² Тацит, *Annales*, књ. XII. гл. LIV.

раздирали које чијом властољубивошћу а пун стра- шљивих варошана, дркташе од прве шаке сол- дата, који би му се могли приближити.

Ни стање царева није било боље: није била једна војска која је имала право бирати цара, за то је било довољно да ко буде у једној вој- сци изабран за цара па да другим војскама буде неповољан, које су му одмах избирале једнога другара.

Те тако као што је величина републике била штетна за републиканску владу, тако је вели- чина царевине била опасна за живот царева. Да су они имали какву не велику земљу да бране, имали би само једну главну војску, која, пошто би их једном изабрала, поштовала би дело својих руку.

Солдати су волели Цезарову породицу, која беше јемство за све користи, од преврата доби- вене. Дође време да све велике породице у Риму бише затрвене породицом Цезаровом, и да Цеза- рова опет, у лицу Нерона, и сама угину. Гра- ђанска власт, која је непрестанце понижавана, беше немоћна да се мери са влашћу војном; свака војска хоћаше да бира по једнога цара.

Да упоредимо овде времена. Кад Тиверије поче владати, колико се користи он сенатом!¹ Чувши да су се војске у Илирији и у Терма- манији побуиле, он им уважи неке молбе и го-

¹ Тацит. Анал. књ. I.

вораше да друге ваља да реши сенат;¹ и посла им депутате из овога тела. Они који бејаху престали бојати се силе могаху још уважавати власт. Кад се представило солдатима како, у сред римске војске, деца царева и посланици римскога сената бејаху у опасности да изгубе живот,² они су се могли покајати и самп себе казнити;³ али кад сенат би понижен онда пример његов није могао никога покренути. У залуд Отон говори својим солдатима о достојанству сената;⁴ у залуд Вителије шиље своје главне сенаторе да учине мир са Веспасијаном:⁵ неможе да се за час поврати државним редовима поштовање, које им је тако дуго одузимао. Војске гледају ове посланике као најподлије робове онога господара, кога оне већ непризнају.

У Римљана је био стари обичај да онај који триумфује подели по неколико новаца свакоме солдату: то је била ствар мала.⁶ У грађанским ратовима увећа се ово давање.⁷ Некад се то чи-

¹ *Cactera senatui servanda.* Тацит. *Annal.* књ. I.

² Глед. беседу Берманика. Тацит. *Annal.*, књ. I. и XIII.

³ *Gaudebat caedibus miles, quasi semet absolveret.* Тацит *Annal.* књ. I. гл. XLIV. Доцније су оборене повластице на силу истеране. Тацит, тамо.

⁴ Тацит, *Hist.* књ. I. гл. LXXXIV.

⁵ Тацит, *Hist.* књ. III, гл. LXXX.

⁶ Гледај у Тита Ливија суме подељене у разним триумфима. Тежиња свију појвода била је да што више новаца државној каси предаду а што мање солдатима да поделе.

⁷ Павло Емилије, у време, кад величина освојења бејаше учинила да издашност буде већа, раздао је само по сто

нило од новаца, који су отети од непријатеља; у ова несретна времена пак тај се повац одузимао од грађана; и солдати су захтевали да имају дела онда кад није било никаква плена. Ова раздавања чињена су тек после кога рата: Нерон их је чинио у време мирно. Солдати се навикоме на то и ромежили су се против Галбе кад им он слободно говораше да неуме да их купи него уме да их избере.

Галба, Отон,¹ Вителпје прођоше у брзо. Веспацијана, као и њих, изабраше солдати: за све своје владе он се трудио да обнови царство, којим управљаху, један за другим, шест тирана, у злу једнаких, често лудих и по највећој несрећи сви расипачи до лудила.

Тит, који за њим дође, бејаше благо народу римскоме. Домитијан се јави као ново чудовиште, свирепије од оних, која су му предходила, али се, бар, теже могао умолити, јер је био страшљивији од њих.

Његови робови, које је ослободио и које је најволео, и, као што неки кажу, сама његова жена, видећи да је он опаснији пријатељством него мржњом, и да нема граница његовом неповерењу и његовим обтужењима, оставише га. Пре

динара сваком солдату: али Цезар им даде две хиљаде и на њега се угледаше Антоније, Октавије а и Брут и Касије. Глед. Dion и Appien.

¹ Suscepere duo manipulares imperium populi romani transferendum, et transtulerunt Тацит. Hist. књ. I, гл. XXV.

него што би га скинули са света погледаше ко ће му бити наследник, и изабраше Нерву, уважаваног старца.

Нерва усини Трајана, најсавршенијег владоца о коме је историја икад говорила. Благо ономе ко се родио и живео за његове владе; срећније и славније владе није било за римски народ. Велик државник, велик војсковођа, имајући срце добро, које га је к добру вукло, ум просветљен, који му је показивао шта је најбоље, душу добру, племениту, велику; са свима врлинама а без крајности и у којој; најпоследњем човек најспособнији да прослави природу људску и да представи божанску.

Он изврши Цезарову намеру и корисно ратова противу Парћана. Сваки други процао би у предузећу где опасности увек бејаху близу а помоћ далско, где требаше потпуно победити, јер се није било сигурно да се неће пропасти после половне победе.

Тешкоће извираху и из двојакога стања двеју држава и из начина ратовања ова два народа. Ако би се пошло јерменским путем к изворима Тигра и Еуфрата; наишло би се на земљу брдовиту, куда се неби преноси могли чинити лако, тако, да би војска у пола била упропашћена пре него што би стигла у Мидију.¹ Ако би се

¹ У земљи тој није било доста великих дрвета од којих би се могле градити сипаве за опсађивање градова. Плутарк, *Vie d' Antoine*, t. VIII. стр. 375.

ишло ниже, к југу, преко Низиба, ударило би се на страшну пустињу, која дели обе царевине. Још ниже да се удари, преко Месопотамије, морало би се путовати преко једне земље необрађене и пуне баруштина и језера; и како су Тигар и Еуфрат долазили са севера к југу, тако се и није могло продрети у земљу а да се неоставе ове реке, а реке се нису могле оставити а да се непропадне.

По начину ратовања пак сила римска била је у пехоти најјача, најтврђа и најбоље уређена на свету.

Парћани пенмађаху никако пехоте него за то имађаху дивну коњицу: они су се борили из далека и изван домашаја римскога оружја: редко их је могло копље домаћити. Оружје пак било им је лук и стреле страховите. Они су више опсађивали какву војску него се били с њоме. Њих је било узалудно гонити, почем је, код њих, и беганье било сражавање; они су кретали народ у колико се непријатељ приближавао а само су у градовима остављали гарнизоне; и кад би градови били узети морали би се гарнизони сатрти; спаљивали су врло вешто све земље око непријатељске војске и њему су и саму траву одузимали: најпоследе они су водили рат готово онако како се води и данас тамо на тим границама.

У осталом легије илирске и ђерманске, које

бише тамо одведене, нису биле за такав рат:¹ солдати, навикнути да много једу у својој постојбини, готово сви помреше тамо.

И тако што ни један народ, дотле, није урадио да избегне римски јарам, то Парћани учинише не по непобедности него по неприступности својој.

Адријан напусти Трајанова освојења² и повуче царству границу Еуфратом; и дивно је да, после толико ратова, Римљани изгубише само оно што су сами хотимце напустили као море, које се узбија само онда, кад се оно само повуче натраг.

Поступак Адријанов произведе много гунђања. Читало се у свештеним римским књигама ово: кад Тарквиније хтеде да зида капито, немогаше да нађе удесно место за то а оно, што је најлесније, бејаше покривено статуама других божанства. Вештином, коју је имао у тим прорицањима дознаде он да сви богови пристају да уступе своје место Јупитеру осим Марса, Младости и бога границе.⁴ Из тога су се била начинила три веровања у народу; да Марсов народ неће никад уступити никоме место које једном заузме; да римску младеж никад нико неће моћи претећи; и, најпоследње, да бог граница римских неће узмаћи никад, а ово се, међу тим, догоди под Адријаном.

¹ Глед. Hérodien, vie d' Alexandre.

² Глед. Eutrope. Дакија је остављена тек под Аурелијаном.

⁴ Св. Августин о божијем граду, књ. VI, глав. XXIII, и XXIX.

ГЛАВА XVI.

О стању царства од Антонина до Проба.

У то време стончка секта се распространи и утврди у царству. Чинило се да се сама природа људска унела да од саме себе произведе ову дивну секту, која беше као оне биљке које производи земља у местима, која никад небо не види.

Њој Римљани имају да захвале за најбоље цареве своје. Ништа неможе тако учинити да се заборави први Антонин, као Марко Аурелије, кога он усипи. Ми осећамо сами у себи неко тајно задовољство кад говоримо о овоме владоцу; неможе се прочитати његов живот а да човека неко особито пријатно осећање не обузме; тако упечатљење производи он, да човек о самоме себи добије најбоље мњење, почем га најбоље има о другим људма.

Нервину мудрост, Трајанову славу, Адријаново јунаштво и врлине двојице Антонина поштоваху веома солдати. Али кад нова чудовишта заузеле њихово место, онда злоупотребе солдачке владе пређоше сваку меру; и солдати, који су продали царство, убијаху цареве да га другима препродаду.

Кажу да има на свету један владалац који ради од петнајест година да обори грађанску управу па да уведе војничку. Ја нећу да клеветем ову намеру: казаћу само да, по самој природи ствари, две стотине чувара могу бити доста да једноме владоцу сачувају живот а не осамдесет хиљада; а осим тога много је опасније угњетавати народ оружан него народ неоружан.

Комод наследи Марка Аурелија, оца свога. То бејаше чудовиште, које се поводило за свима својим страстима и за страстима својих министара и својих дворана. Они, који свет од њега избавише, доведоше на његово место Пертинакса, поштенога старца, кога преторски солдати одмах убише.

Ови изнесе царство на: ко да више, и Јулијан дочепаше својим обећањима: против тога се диже све; јер, према је царство и пре тога било често куповано, никад није било бар тога цењкања. Песценије Нигар, Север и Албини, бише поздрављени као цареви; а Јулијана, који немогаше положити огромне обећане суме, оставише његови солдати.

Север победи Нигра и Албина; он имађаше велике врлине, али благости, ове прве врлине владалачке, неимађаше.

Власт римских царева могла се лакше показати као тиранска, него власт владалаца данашњих. Њихова су достојанства обузимала све

власти: тако су они били: диктатори, под именом царева, трибуни, проконсули, цензори, првосвештеници и кад су хтели, бивали су и консули, извршивали су често власт судску (каштиговали или обдаривали) и могаху навући лако сумњу да су угњетавали оне које би осуђивали почем народ обично суди о злоупотребљењу силе по самој величини њезиној. Све те службе вршили су сами. А владоци свронски законодавци су а не извршитељи закона, владоци су а не судије, јер су предали другом онај део власти, који би им могао мржњу привући; они дају милост а нарочитим судијама су уступили да одсуђују казни.

Није било цара суревњивијега за своју власт него што бејаху Тиверије и Север: на ипак допустише да други њима управљају и то првим Сејан, а другим Плаутијан, на начин веома жалостан.

Несрећни обичај прогоњења, уведен Силом, продужио се и под царевима и морао би бити какав добродетељан владалац па да не пође за овим обичајем; јер, и његови министри и дворани, гледајући на многа добра која би се могла конфисковати, само су му и говорили како је нужно каштиговати и како је опасно бити милостив.

Прогони Северови учинише да већина Ниг-

рових солдата¹ одбеже к Парџанима;² они научише ове онеме што још незнађаху у ратној вештини да се служе римским оружјем и још и да га сами граде, а то учини да ови народи, дотле задовољни само да се одбране, бише доцније готово увек нападачи³

Пада у очи то што у овим толиким грађанским ратовима они који имађаху европске легије под собом свакад побеђиваху оне који би били с азијатским легијама;⁴ и наводи се у историји Севера да он није могао узети варош Атру у Аравији с тога што је, пошто су му се легије европске биле побуниле, узео сиријске те с њима војевао.

Та разлика опазила се како се почела купити војска из области;⁵ и она је толика била међу

¹ Hérodien, vie de Sévère.

² Зло то продужи се и под Александром Артаксеркс, који обнови персијско царство, поста страхан за Римљане, почем њихови солдати, за инат или због своје распустности, гомилама к њему добегаваху. Abrégé de Xiphilin, књиге IXXX Диодоре.

³ То јест Персијанци који следоваху за њима.

⁴ Север разби азијатске Нигрове легије: Костантин потуче Лицинијеве. Веспацијан, премда је сирском војском извикан за цара, војеваше против Вителија само с легијама из Мизије, Паоније и Далмације. Цицерон писаше сенату да се не може ослонити на војску скупљену у Азији. Костантин је победио Максенца, вели Зосим, само својом коњицом. О томе глед. ниже седми став гл. XXII.

⁵ Август нареди да легије буду сталне и намести их по областима. У прва времена војска се купила само из Рима, доцније од Латина, после из Италије и на послетку из области.

легијама, колико и међу самим народима, који су, по природи или васпитању, више или мање за рат способни.

Ово купљење војске из области имађаше и другу једну последицу: царевн, обично узимани из војске, бејаху готово сви странци а некад и варвари; Рим није више био господар свету, него је примао законе из целога света.

Сваки би цар доносио по нешто из своје постојбине или у обхођењу или у наравима или у уредби грађанској или и у самој вери: и Илиогабал чак хтеде уништити све ствари које Рим поштоваше и избацити све богове из храмова на своје наместити.

Ово, независно од тајних путова које Бог бира, и које само он зна, много поможе да се утемељи вера хришћанска; јер више ништа и небејаше страно у царству и свет бејаше готов примити сваки обичај који би какав цар увести хтео.

Познато је да су Римљани примали у своју варош богове других народа. Они би их примали као победитељи; уносили би их са триумфом: али кад би странци дошли сами да их наместе они би их одмах оборили. Зна се, такође, да су Римљани имали обичај туђим боговима надевати имена својих богова, који би били најближе налик на оне: али кад би попови других народа радили да Рим прими њихове богове са њиховим

самим именима: то им пеби било допуштано; и то је била једна велика препрека, на коју на-иће вера хришћанска.

Каракала може се назвати не тпран него упропаститељ људски. Калигула, Нерон и Домитијан чинише своја свирепства само у Риму; овај пак проношаше свирепост своју по целоме свету ондашњему.

Север употреби своју дугу и глобацнјску владу и прогоне оних који бејаху од странке његових противника да нагомила небројено благо.

Каракала, који започе своју владу убивши својом руком рођенога свог брата Гету, употреби његова богатства да примора да трпе његово злочинство солдати, који су волели Гету, и који говораху да су се заклели двојици деце Северове а не само једноме.

Ова богатства, која су владаоци нагомилавали, само би зло причпњавала а никад добро: развраћала би наследника коме би засењавала очи; и, ако му пеби покварила срце, она би поварила памет. Оп би одмах смишљао велика предузећа са једном снагом, која је случајна, која неможе трајати, која није природна и која је више привидна него истинска.

Каракала повисеи плату солдацима; Макрип писаше сенату да та повишица износи до се-

дамдесет милиона¹ драхама². Могло би се рећи да је овај владалац увеличавао ствари; и, ако би се испоредио трошак на плату наших солдата данас са осталим државним трошковима, па би се та сразмера узела и за Римљане онда би се видело да је та сума била прекомерна.

Треба наћи колика је била плата римскоме солдату. Знамо од Ороза да је Домптијан умножио једном четвртином дотадашњу плату³. Из беседе једнога солдата у Тациту⁴, види се, да је она, у време Августове смрти, била од десет бакарних унција. Код Светона⁵ има да је Цезар удвојио плату својега времена. Плиније⁶ каже да је за другог пуничког рата умањена једном петином. Била је дакле за првог пуничког рата од шест унција бакарних⁷, од пет унција за другог⁸, од десет под Цезаром и од тринајест и

¹ Седам хиљада Моријада. Dion in Marcin.

² Атинска драхма била је римски динар, осми део унције и шездесет четврти део француске марке.

³ Он је увећа са седамдесет и пет на сто.

⁴ Annal. књ. I. гл. XVII.

⁵ Vie de César.

⁶ Historie naturelle, књ. XXXIII, чл. XIII. место да се да десет бакарних унција за двадесет, давано је њих шестнајест.

⁷ Један солдат у Plaute, in Mostelaria, каже да је била од три аса, што се мора узети за ове асе од десет унција. Али ако је плата доиста била од шест аса у првом пуничком рату, она није у другом умањена истином него шестином: а за разломак се није ни марило.

⁸ Поливије казује је у грчким новцима на се разликује само једним разломком.

трећина под Дометијаном¹. Ја ћу се пустити овде у нека размишљавања.

Плату, коју република лако давање док бејаше тек мала државица, кад сваке године вођаше по један рат, и докле сваке године примаше плен, немогаше она давати, а да непадне у дуг, у првом пуничком рату, кад пружи своје руке и изван Италије, кад имађаше да одржи дуги рат и да издржи велике војске.

У другом пуничком рату плата би смањена на пет бакарних унција и то смањивање могло се учинити без икакве опасности у оно време, кад се већина грађана руменила да прими какву му драго наплату, него су хтели да војују сви о своје трошку.

Богатства Перзеова и толиких других краљева, која су непрестанце пошена у Рим, учинише да тамо престану данци². У обиљу државном и приватном Римљани бише мудри да плату солдатима неповишавају преко пет унција бакарних.

Премада се из ове плате вадило нешто за пшеницу, одело и оружје, онет је она била довољна, почем су у војску узимани грађани који имају својега имања.

¹ Глед. Орози и Светона, у Domit. Они кажу једну исту ствар различитим речма. — Ја сам то превео у бакарне унције, да се неби морало тражити какви бејаху римски новци, па да се моје речи разумеју.

² Cicéron, des offic., кн. II.

Марије узе у војску и оне који ништа немају; на њега се угледаше и други те Цезар мораде повисити плату.

Почем ово умножавање би продужено после Цезарове смрти, то се, за консулства Хиртија и Палсе мораде опет ударити дашак.

Домитијан, са слабости своје, увећа ову плату једном четвртином и тако отвори грдну рану држави, којој непричињава несрећу луксуз, кад у њој влада, него кад влада у сталезима који, по природи ствари, ваља да имају само оно што им је физички нужно. А кад, најпосле, Каракала још повећа ту плату, онда царство дође у оно стање кад неможе опстати без солдата а неможе ни с њима.

Каракала, да би умалио гнусност што је свога брата убио, стави га у ред богова; и чудновато је да њему учини то исто Макрин, који пошто учини те га прободоше, хотећи утишати преторске солдате, који су жалили овога владоца, који им је толико давао, озиди му храм и постави фламинске свештенике¹ у славу његову.

Њему то поможе те га сенат несмеде судити после смрти, ни ставити у ред тирана, као Комода, који није то име нимало више заслужио².

¹ Свештеници којима је име дат по пламеној боји коју су носили.

² Aelius Lampridius in Vita Alex Severi.

Од два велика цара, Адријана и Севера,¹ један уведе војнички запт, а други га олабави. Последнице одговорнише таман својим узроцима: владе, које дођоше за Адријаном бејаху срећне и мирне, а за Севером наступише сами ужаси.

Разсипање Каракалино спровоу солдата неимађаше граница; и он прекрасно извршиваше поуку оца свога, коју му овај, умирући, даде, да награђује људе војне а да се за друге небрине.

Но ова политика може бити добра само за време једне владе; јер наследник, немогући више чинити оне исте награде, биваше исечен војском: тако су војске погубљавале све мудре и добре цареве а певаљали су падали од буна или од решења сената.

Кад какав тирап, предан својим војницима, напусти ове да гуле и злостављају грађане, онда и ово неможе више трајати него за једне владе; јер солдати, одузимајући и упропашћујући све, засушиће и саме изворе своје плате. Требаше дакле мислити да се поврати војнички запт; а за ово плаћао је главом ко год је покушао увести га.

Кад Каракала би убијен Макриновим замакама, солдати, очајавајући што изгубише² владоца који им је опако безмерно давао, изабраше

¹ Грцк: Fabrége de Xiphilin Vie d' Adrien и Hérodien, Vie de Sévère.

Илиогабала;¹ а кад овај напусти њих да живе како знају а он се стараше само за своја гадна сладострастија, они га убише. Убише исто тако и Александра, који мишљаше да обнови зашт и говораше да их казни.²

Тако тирани, који се није бринуо да обезбеди свој живот него власт да може зла чинити, погибе с тим жалостним одликовањем да ће и онај, који хтедне урадити боље после њега и сам погинути.

После Александра би изабран Максимин, први цар од варварскога порекла. Његов гигантски узраст и необична телесна снага бејаху га изнели на глас.

И њега и сина му убише његови солдати. Два прва Гордијана погинуше у Африци. Максим, Балбин и трећи Гордијан, бише погубљени. Филип, који је наредио те је убијен млади Гордијан, би тако исто и сам убијен за једно са сином; а Деције, који би изабран на онога место, погибе издајом Гала.³

¹ У то време свак се држао да је добар да буде цар. Глед. Dion, књ. LXXIX.

² Глед. Lampridius.

³ Казобон примећала на Августовску историју, да, у сто шездесет година, што она обухвата, има седамдесет личности, које су имале, умесно или немесно, титулу цезара: *Ad eo erant in illo principatu, quem tamen omnes mirantur, comitia imperii tempore incerta*. Одакле се јасно види разлика међу том и управом Француске, почем ово краљевство за хиљаду двеста година времена има само шездесет и три краља.

Оно што се, тада, звало римско царство било је нека врста передовне републике, као што је, на прилику, алгирска аристократија, где војска, која има суверенску власт, подиже и обара по једнога старешицу, који се зове беј; и може бити да је то доста опште правило да војничка управа, у неком погледу, буде више републиканска него монархијска.

И нека нам се неговори да су солдати само својом непокорношћу и бунама мешали се у управу; јер оне беседе, које су цареви говорили војскама, зар нису, најпосле, биле као и оне које су консули и трибуни некад говорили народу? И премда војске нису имале никакво особито место да се скупљају, нису поступале ни по каквим одређеним формама, нити су обично бивале хладнокрвне, него размисљајући мало и радећи много, зар оне нису, ипак, суверенски располагале државним имањем? И шта је био тај цар, ако не министар једне насилне управе, изабрани за оделиту корист солдата?

Када војска удружи на царство Филипа,¹ који бејаше префект у палати трећега Гордијана, овај занска да му се остави потпуно заповедништво, и немогаше га добити; он се окрете к војсци и стаде јој говорити да власт треба да је једнака у обојице њих па је и опет не доби; замоли сада да му се остави титула цезара, и

¹ Глед. Jules Capitolin

то му одрекоше; он заиска да буде управитељ палате, молба му неби примљена; на последак он поче говорити за свој живот.... Војска, у својим разним пресудама, извршиваше највећу власт.

Варвари, за које Римљани, у почетку, нису ни знали, који им, за тим, бејаху пека сметња, сад посташе опасни. На начин веома чудноват Рим беше тако сатрљо све народе, да, кад он сам би побеђеп, чињаше се, као да земља породила нове народе да њега упропасте.

Владаоци великих држава обично имају мало суседних земаља, које би могле бити предмет њихових амбиција: кад би их и било они би их, у дужем времену, освојили. Они су, дакле, обично ограничени морима, планинама, широким пустињама које брани сама њихова сиромаштина. С тога су Римљани оставили Ђерманце у њиховим шумама и северне народе у њиховом леду и снегу; а ту се сахранише или се ту образоваше народи који њих саме освојише.

Под владом Гала, велик број народа, који доцније посташе славни, опусте Европу; и Персијанци, освојивши Сирију, оставише своја освојења само за то да плен сачувају.

Ови ројеви варвара, који су некад долазили са севера нејављају се дапас више. Сила римска узбила је била народе с југа на север: док је трајала та сила, и они су остајали тамо; како та сила ослаби, они јурнуше са свију

страна.¹ То се исто догоди неколико векова доцније. Освојсја Карла Великог и његова тиранија, по други пут, узбише народе с југа на север: како ово царство ослаби, они јурнуше, у други мах, са севера на југ. И кад би и данас који владалац у Европи почео чинити онака опустошавања, народи би се повукли к северу и, наслоњени на границе света, чекали би да и по трећи пут груну и освоје Европу.

Страшни перед у наслеђивању царства бејаше већ прешао сваку меру, јер на крају владе Валеријанове и за царовања Галијана, његова сина, појавише се тридесет различитих отимача око престола, који, пошто, после кратке владе, већином један другога поубијаше, бише названи тирани.

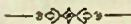
Кад Валеријана заробише Персијанци, Галијан, син његов, занемари послове, а варвари подреше свуда; царство дође у онакво стање, у каквоме се пахођаше једно столеће доцније на западу;² и оно би од онда било срушено да пенастунише срећне околности, које га подигоше.

Оденат, владалац Палмире а савезник Римљана, истера Персијанце, који бејашу заузели готово сву Азију. Варош Рим скупи војску од својих грађана, те протера варваре, који иђашу

¹ Сада се види на што силази оно знаменито питање: *Зашто је север био наслоњенији некад него сада?*

² Сто педесет година доцније, под Хоноријем, унадоше у њега варвари.

да је плене. Једна небројена скитска војска, која прелажаше преко мора на шест хиљада лађа, пропаде које у бродоломима, које од невоље, које од глади а које од саме своје величине. Кад пак Галијан би убијем, Клаудије, Аурелијан, Тацит и Проб, четири велика човека који долажаху, на велику срећу, један за другим, повратише и обновише царство, које беше већ близу да пропадне.

ГЛАВА XVII.

Промена у држави.

Да би се препречила непрекидна издајства солдата, царевн узимаху себи у друштво људе, у којима би имали поверења; и Диоклитијан, изговарајући се множином послова, нареди да увек буде по два цара и по два цесара. Он држаше да ће четири главне војске, имајући свака старешину једнога од ове четворице, у управу умешане, бојати се једна од друге; да се друге мање војске неће ни усуђивати изабирати свога старешину за цара, те тако ће, мало по мало, све заборавити тај обичај бирања; а како су достојанства цезарска мања: то ће ипак сва власт бити у рукама прве двојице.

Али највише је уздржала војнике та околност што се имање и приватно и државно смањило па царевн пису могли више онако велике поклоне раздавати тако да су опасности новог избора биле несразмерне са наградама у изгледу.

Даље, преторијски префекти, који за власт и за послове бејаху готово то исто што су данас велики везири, и који по својој вољи погубљавашу цареве да на њихово место сами седну,

бише Костантином веома попижени, који им остави само дела грађанска и место двојице постави их четворцу.

Живот царева дакле поче бивати мало безопаснији; они могаху умрети на својој постељи, и то им је, чини ми се, мало и ублажило наравн; нису ни они од тога доба онако свирепо крв проливали. Али како је морала овака безкрајна власт негде изићи из обала својих, тако се и појави нов род тиранства тек више подмуклога (мучкога): од сад није било убијања, него неправда у суду, и форме судске, које су, чинило се, за то само удаљавале смрт да црњи живот учине: двор је управљан и управљао лукавије и с више хутања; најпослед, место оне брзине смислити и јавно учинити зло дело сад су завладали пороци слабих душа и предумишљена злочинства.

Уведе се нови род разврата. Први цареви миловаху задовољства а ови сада посташе мекушци: војинцима се мало и показиваху; бејажу више лењи, више предани својим слугама, више привезани за двор а више одлучени од царства.

Отров од двора биваше све јачи, што двор биваше раздвојенији: нико ништа није говорио него се све наговешћивало; велике личности све бејажу нападане и министри и војводе сваки час су стављани на вољу људма од оне врсте, који

сами немогу да послуже државу а неће да трпе да је и други са славом служе.¹

На последку и она љубазна предусретљивост првих царева, која им једина могаше дати средства да своје послове познаду, би за свакад прогнана. Сад владалац знадијаше само оно, што је стајало у извештајима неколиких поверених људи, који би, у век у договору, често и онда баш кад би један другоме нешто противуречили, вршили код њега службу само једнога човека.

Борављење многих између царева по дуже време у Азији и њихово свагдашње суревновање с краљевима персијским намами их да желе и они бити онако обожавани; и Диоклитијан, а неки кажу Галерије, нареди то једним указом.

Ово раскоштво и ова сјајност азијатска како се уведоше одмах се свачије очи на то навикоме; и кад Јулијан хтеде да уведе у своје поступање старинску простоту и скромност; онда повикаше да је то понижавање достојанства а оно, у истину, беше само спомен старих нарави.

И ако је после Марка Аурелија бивало по више царева, али је било само једно царство; и како је свакога власт била признавана у областима, тако је била власт једна, само су је више њих извршивали.

¹ Гледај шта пишу историци о двору Константина Вален-са и др.

Али Галерије и Костаантије Клор, немогавши се сложити, поделише царство на двоје;¹ и овим примером, на који се, доцније, угледа и Костаантин, кад усвоји план Галерија а не Диоклетијана, уведе се обичај који је био више преврат него тек промена у држави.

Сувише, чежња Костаантинова да подигне какаву нову варош, и сујета да јој надене своје име, склониле га да пренесе на исток столицу царства. Према варош Рим бејаше много мања него што је сада, инак предграђа бејаху чудно раширена:² Италија, пупа летњих кућа управо бејаше башта Риму; земљоделци бејаху у Сицилији, Африци, Мисиру,³ а баштовани у Италији: земље обделаваху само робови грађана римских. Али кад се пренесе столица царства на исток, онда готово цео Рим тамо пређе, великаши преведоше тамо своје робове, то ће рећи, готово сав народ; и Италија оста без житеља.

Да не би нова варош ни у чему изостала од старе, Костаантин нареди да се и тамо такође раздаје пшеница с тога и заповеди да се пшеница мисирска носи у Цариград а африканска у Рим, што ми се чини да није било врло паметно.

¹ Глед. *Oroze*, књ. VII, и *Аурелије Виктор*.

² *Expatiantia tecta multas addidere urbes*, вели *Плиније*, *Hist. Natur.* књ. III.

³ Некад се из Италије, вели *Тацит*, послала пшеница у даљне области, и она још није неплодна; али ми обделавамо више Африку и Мисир и волимо излагати случајности римски народ. *Annał* књ. XII, гл. X III.

У време републике, римски народ, суверен над свима другим народима, морао је, наравно имати дела у данцима, које би ови народи давали: то је учинило да је сепат њему, у почетку, продавао, по јевтину цену, ову ишеницу а после му је давао бесплатно. Кад управа поста монархијска, ово се одржа противно монархијским начелима: злоупотребљење ово трпело се само зато што би било главобоље кад би се укинуло. Али Константин, основавши нову варош, уведе га и ту без икаква паметна узрока.

Кад Август покори Мисир, и пренесе у Рим богатства Птоломијева то учини такав преврат као проналазак Индија доцније у Европи. Имању се удвоји цена¹ у Риму; и како он продужи привлачити к себи богатства Александрије, која је примала благо Африке и истока: то злато и сребро постаде врло обично у Европи, што учини да су народи могли велике данке плаћати.

Али, кад царство би предвојено, ова богатства одоше у Цариград. У осталом зна се да руде енглеске још нису биле отворене;² да их је било врло мало у Италији и у Галијама;³ да,

¹ Svétohe, у August. Oroze, књ. VI. Рим је често имао ових преврата. Казао сам да су богатства македонска, кад тамо бише пренета, учинила да престану сви данци. Ciséron, offic., књ. II.

² Тацит, у Moribus Germanorum, то јасно каже. У осталом од прилике се зна кад су отворене руде у Немачкој. Глед. Тома Sesréiberus о пореклу руда у Харну. Држи се да су саксонске позније.

³ Глед. Плиније, књ. XXXVII., чл. LXXVII.

после Картагенаца, шпањолске руде нису никако обделаване, или бар небојаху тако богате.¹ Италија, која имађаше само налуштене баште, немогаше привући к себи источно сребро, докле је запад, да би имао источних еснапа, шиљао тамо своје. Злато и сребро дакле поста велика реткост у Европи, а царевн захтеваху онолике исте данке као и пре, то пак учини те све пропаде.

Кад каква влада има какву форму, одавња утемељену, и кад су се ствари тако сместиле у неки извештај положај: онда је готово увек паметније не кварити то стање ствари; јер оно што је урадио да се те ствари тако склопе, чиниће да се оне и одрже тако: али кад се целокупна система мења, онда се може наћи лска само оним тешкоћама које се представљају у теорији, а друге се остављају да их сама практика открије.

По томе, премда царство бејаше још веома велико, ипак га деоба упропасти; јер сви делови овога великог тела, изодавна заједно, бејаху се тако рећи уместили да остану један с другим и да један од другог зависе.

Константин,² пошто ослаби престоницу, нанесе други удар границама; он диже легије, које

¹ Картагенци су, вели Диодор, знали врло добро користити се њима, а Римљани су само умели недати никоме да се ползује од њих.

² Овим што се овде казује о Константину нимало се не-

бејаху по обалама великих река и размести их по областима: из овога два зла изиђоше; једно, што преграда која уздржаваше толике народе паде, а друго, што солдати¹ живеше и разнежише се по црковима и по театрима.²

Кад Костантин посла Јулијана у Галије, овај нађе да варвари бејаху отели педесет вароши дуж Рајне;³ да су области биле опустошене; и да беше тек нека сенка од римске војске, која би бегала кад само за име непријатеља чује.

Овај човек својом мудрошћу, својим постојанством, штедњом, својим држањем, јунаштвом и целим пизом јуначких дела на ново истера варваре;⁴ и страх од његовога имена уздржаваше их док је год он живео.⁵

Краткост владања, различите политичке стран-

потире оно што о њему говоре црквени писци, који сами кажу да говоре о делима његове побожности а не о његовим државним пословима и плановима Елсевије: *Vie de Constantin*, књ. I. гл. IX; *Socrate*, књ. I гл. I.

¹ *Zosime*, књ. VIII

² Одако се уведе хришћанство, гладијаторске борбе посташе ређе. Костантин их и забрани; под Хоноријем није их никако ни било. Од својих старих позоришта задржаше Римљани само она, која би могла ослабити јунаштво и раздражити на сладострастност. (Глед. Теодорет и Ортои де Фразинга.)

³ *Ammien Marcellin*, књ. XVI, XVII и XVIII.

⁴ Исти на истом месту.

⁵ Гледај дивну похвалу коју чини Ампијан Марцелин овоме владоцу, књ. XXV. Види такође одломке историје од Јована Антиохијскога.

ке, разне вере, оделите секте тих вера учинише да карактер царева дође до нас са свим наказан. Навешћу за то само два примера. Александар, толико неваљао код Херодијана, показује се пун јуначке одваге код Лампридија; Гратијан, кога православни толико преузносе, код Филосторга је упоређен са Нероном.

Валентинијан осети боље него ико нужду старога плана: цео живот свој он проведе да утврди обале Рајне, да дигне војске, да озида замке, да смести у њих посаде и да им набави средства да се могу одржати. Али се случи у свету нешто, што склони Валенса, његова брата, да отвори Дунаво и из тога изиђоше страховите последице.

У земљи, која се налази међу азовским морем, кавкаским планинама и каспским морем, бејаше много народа који бејашу већином од народа Хуна и Алена; њихове су земље биле чудно плодносне; они су миловали рат и ајдуковање; готово су увек били на коњма и на својим колима, и скитаху се по земљи у којој су били заграђени: многа су опустошења чинили на границама Персије и Јерменске; али су се каспски теснаци могли лако чувати а они су тешко могли продирати у Персију другде. Они нису ни мислили да се може прећи преко азовскога мора,¹ зато нису ништа ни знали за Римљане; и,

¹ Прокопије у Историји.

док су други варвари опустошавали царство, они су остајали у границама, које им је њихово незнање поставило.

Неки су¹ казивали да се онај глиб који је Тапанс, садаш. река Дон, нанео у кимерски босфор, садаш. јеникалски мореуз, био окорео као нека кора, којом су они прешли; други² опет кажу да су два младића, Скита, гошили кошту, која прелива овај рукав од мора а и они за њом. Они се зачуде кад овамо угледају пов свет, и, вративши се, јаве својим земљацима за нове земље, и, ако се смем тако изразити, за Индије које они пронађоше.³

Одмах небројне гомиле Хуна пређу; и, наплавши прво на Готе, потеряју их пред собом. Чинило се да народи ови јуришају један на други, и као да је Азија, да би Европу притисла, нову тежину стекла.

Уплашени Готи дођу на дунавске обале, и, склопљеним рукама, што-но реку, замоле да им се да склопните. Ласкатељи Валенсови шчепају ову прилику и представе му је као какво срећно освојење новог народа, који долажаше да царство брани и да га обогати.⁴

Валенас нареди да пређу по без оружја; али његови официри, за наре, оставише им га колико

¹ Зосима, књ. IV.

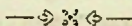
² Јорнад, de Rebus getici. Прокопова историја.

³ Глед. Sozomène, књ. VI.

⁴ Ann. Marcellin. књ. XXIX.

су год они хтели.¹ Он нареди те им се одели земаља, ама, различити од Хуна, Готи их нехтеше никако да обрађују;² педаде им се пишеница, која им беше обћана и они умираху од глади у сред плодне и богате земље; бејаху оружани а чинила им се неправда. Они скочише и опустошише све од Дунава до Босфора, сатрше Валенса и његову војску и тек онда пређоше на траг преко Дунава кад иза њих оста ужасна пустиња коју они начинише.³

¹ Од оних који су примили ову вест један се срамно заљуби; други би очарани лепотом какве варварске жене; трећи се даде одмитити поклонима, пуненим аљинама и реснатим покривачима: сви су се само бринули да напуне своје куће робињама и своје станове стоком. Историја Dexipre.

² Гледај готску историју Priscus-a. где је ова разлика добро доказана.

Може ко запитати како су могли народи, која нису радили земљу, постати силни кад су они у Америци тако мали и слаби. То је за то што народи настирски много сигурније стоје за свој опстанак него народи ловачки.

По Амијану Марцелину излази да Хуни, у њиховој првој постојбини, нису обделавали земљу; они су живели само од стоке док су били у земљи богатој pašом и орошаваној толиким рекама, као што чине мали Татари и данас који живе у једном делу те исте земље. По свој прилици народи су они, дошавши у земље које су мање удесне за стоку, почели радити земљу.

³ Гледај Zosime. књ IV. Гледај још Dexipre у l'Extrait des ambassades de Constantin Porphyrogénète.

ГЛАВА XVIII.

Нова начела, која усвојише Римљани.

Некад малодушност царева, често слабост царства учинише да се гледало новцем умирити народе који угрожаваху завојевањем.¹ Али се мир никако неможе да купи, почем онај који га је продао тек је тиме већма у стању да га ново продаје.

Боље се пустити и у несрећан рат него дати новаца за мир; јер се увек поштује владалац за кога се зна да ће се победити тек после дуге и упорне борбе.

У осталом оваквн поклони претварају се у данке, и, у почетку драговољни, доцније постају обвезни: они бејашу сматрани као прибављена права; и кад који од царева хтеде их одрећи коме народу или дати мање, овај му поста смртни непријатељ. Између хиљаде примера казаћу, како су војску, коју Јулијан води против Персијанаца, гонили Аравлићани, којима је он одрекао дати уобичајени данак;² и на скоро

¹ У почетку је данано све војницима: доцније све непријатељима.

² Ammien Marcellin. књ. XXV.

после, под владом Валентинијана, Немци, којима су дати мањи поклони него пре, наљутише се; и ови северни народи, већ управљани неким честољубљем, осветише се за ову, божем, увреду једним свирепим ратом.

Сви народи,¹ који су окружавали царство у Европи и у Азији, гутаху, мало по мало, богатства Римљана; и као што се они бежаху обогатили одузимајући² злато и сребро од свију крајева; тако су сада слабили кад то злато и сребро поче одлазити другима.

Погрешке, које чине државници, нису увек вољне; често су оне нужне последице из стања у коме се они налазе; и незгоде порађају незгоде.

Војска, као што се видело, бејаше одвећ теретна држави: солдати имађаху од три врсте користи: редовну плату, награду пошто би изслужили, и случајне поклоне који су се врло често претварали у право код људи, који и народ и владоаца имађаху у својим рукама.

¹ Ammien Marcellin, књ. XXVI.

² Хоћете блага (говораше један цар својој војсци, која гуњаше): ето Персије! Ајмо тамо да га се накуњимо. Верујте ми, да од толикога блага што га имађаше римска република, није остало ништа; и зло дође од оних, који су научили владоце да купују мир од варвара. Наша је каса изцрпена, вароши су нам порушене, области упровашћене. Цар који зна само за душевна блага нестиди се признати поштено сиромаштво.³
Ammien Marcellin, књ. XXIV.

Немогући све ово исплаћивати мораде се узети јевтинија војска. Подвезаше се уговори с варварским народима, који нити имађаху луксуза римских солдата, ни њихова духа ни претензија.

У овоме бејаше још једна угодност у томе: Како варвари удараху из ненада на неку област, немајући никаквих припрема да чине пошто би се решили на такво предузеће, то бејаше тешко благовремено скупити војску у областима. Најимали су се дакле други варвари, увек готови да узму новаца, да плене и да се туку. Тако се за тренутак помагало; али се доцније имало толико муке да се покоре ови помагачи колико и непријатељи.

Први Римљани ¹ никад неби у једну војску узимали више савезника него Римљана; и, премда њихови савезници бејаху управо поданици, опет они неби хтели да имају за поданике народе ратоборније него сами што су.

А у последње време не само да нису мотрили на ту несразмерност у савезничкој војсци, него су још корцусе народне војске испуњавали војницима варварима.

Ето тако они увођаху обичаје са свим противне онима, који су их учинили господарима од

¹ То примећује Вегеције; а показује се и у Титу Ливију да, ако је број савезника кад год и већи био, то је било са врло мало.

света: и, као што им некада бејаше непроменљива политика да задрже за себе војничку вештину а друге народе да лише тога знања; тако сада то све, код себе, затирају а код других утврђивају.

Ево у кратко историје римске:

Они победише све народе својим начелима; а кад их победише, њихова република немогаше да опстане; мораде се изменити управа: и начела, противна првима, употребљена у овој новој управи, обореше њихову величину.

Срећа не суди свету: о томе се могу Римљани упитати, који имадоше непрекинут низ благостања докле се управљаше по једном известном плану, а све назадак за назадом кад се почеше владати по другоме. Има општих узрока, или моралних или физичких, који раде у свакој монархији, дижу је, обдржавају, или је стрмоглављују; све случајности подчињене су овим главним узроцима; и ако је случај једне битке, то јест, један оделит узрок, оборно какву државу, ваља знати да је ту био општи узрок, који причињава да та држава падне од саме једне битке; једном речју главни ток вуче за собом све оделите случајности.

Ено како од два столећа сухоземне војске данске готово увек бивају потучене од војске шведске. Мора бити, оделито од јунаштва оба та народа и од среће оружја, да у управи дан-

ској војничкој или грађанској има какав унутрашњи недостатак, коме је ово последица; и мени се чини да га није ни погодити тешко.

На послетку Римљани изгубише своју војничку дисциплину; па и само своје оружје мануше. Вегеције каже да су солдати, находећи да им је оружје веома тешко, добили од цара Гратијана допуштење да оставе своје оклоне и шлемове; тако да од сада немогући се бранити они мишљаху само како ће бегати ¹.

Он додаје да су занемарили обичај утврђивати своје логоре; и да су с тога њихове војске страдале од коњице варварске.

У првих Римљана бејаше мало коњице: она би износила тек једанајести део легије а врло често и мање; и, што је најчудније, они су је имали мање по ми, који имамо толике градове да опсађујемо, где је кавалерија од мале користи. Кад пак Римљани пропадаху онда готово саму коњицу и држаху. Мени се чини да што је који народ вештији у ратним пословима, то ће он све више вршити све пехотом, а што је невештији то све више множи коњицу; то је с тога, што пехота без дисциплине, лака или тешка, није ништа, а кавалерија може по нешто да учини и у самом нареду.² Снага је ове у

¹ De re militari, књ. I. гл. XX.

² Татарска кавалерија недржећи се никаквих војничких правила, свакад је производила велика дела. Глед. извештаје, и последње освојење Кине.

сили напада, а оне друге у одуширању и некој непомичности: а ово је више одбијање него напредовање. Најпосле сила кавалерије тренутна је: пехота пак ради дуже; али ваља дисциплина па да она може дуго дејствовати.

Римљани доспеше да заповедају свима другим народима не само ратном вештином него и својом смотреношћу, мудрошћу, постојанством, својом љубављу за славу и за отачбину. Кад, под царевима, све ове врлине ишчезоше, осталим војничка вештина, којом, поред све слабости и тираније својих владалаца, они одржаше што су освојили били; али кад квар уђе и у саму војску онда они посташе плен за све народе.

Свака држава, основана оружјем, потребује оружје да опстати може. Но као што се, кад је каква држава у немиру, невиди како ће она из тога изићи, тако исто и кад је она у миру, кад се власт њена уважава, никоме и непада на ум како се све то може изменити: она дакле занемарује војску од које држи да се нема ничему падати а има се много бојати, а често још гледа и да је ослаби.

Код првих Римљана беше неизменљиво правило да сваки, који остави своје место, или баца оружје у време битке, буде кажњен смрћу. Јулијан и Валентинијан обновише о овоме старе казни. Али варвари, најмљени за римске новце,

навикнути да ратују као данас Татари, да побегну да би опет ударили, да траже више плена него части,¹ бежаху неспособни за оваку дисциплину.

У првих Римљана бежаше таква дисциплина да је било војвода, који су своје рођене синове предавали на смрт за то што су, без заповести, победили: али кад се помешаше с варварима, они примише неки дух независности од ових народа; и, ако човек ушчита ратове Велизарија противу Гота, видеће војводу, кога скоро никада неслушају његови млађи официри.

Спа и Серторије, у највећој ватри грађанских ратова, волели би пропасти него ништо учинити што би Митридату корисно било: а у доцнија времена, кад год је који министар или великаш држао да гове његовом среброљубљу, осветољубљу, или властољубљу, пустити варваре у царство, он би их одмах пуштао да опустошавају.²

Нема државе којој би били потребнији данци, од оне која слаби; тако да што се више мора

¹ Нису хтели да се потчине пословима римских солдата. Глед. Аммиен Марселин, књ. XVIII. који каже као нешто изванредно, да су се покорили, у једној прилици, за љубав Јулијану, који шћаше да опречи градове за обрану.

² То не беше ништа чудно у овој смеси свитачких народа, који нису знали шта је то отачбина, и где често читава одељења војске прелажу к непријатељу њиховога народа. Глед. код Проконџа шта су били Готи под Вигигесом.

порез да повећава то све мање може народ да га плаћа: непрође много а области римске немогаху да плаћају данке.

Ваља прочитати у Салвијана страховите глобе, којима су народи притиснути били.¹ Јадни грађани, гоњени од арендатора и закупаца, нису имали другога спасења него да беже к варварима или да даду своју слободу првome ко их усхте узети.

Ово може објаснити у историји француској оно стрпљење, с којим Гали подносише преврат који имађаше да утемељи разлику између народа благороднога и народа простачкога. Варвари, који су толике грађане учинили робовима земље, за коју ови привезани бејаху, не уведоше ништа што неби, пре њих, далеко свирепије извршивано било.²

¹ Гледај сву књигу V. de Gubernatione Dei. Гледај такође у Посланству, које написа Прискус, беседу једнога Римљанина, стањенога код Хуна, о његовој срећи у тој земљи ту.

² Гледај онет Салвијана, књ. V. и законе Кодекса а и Дигесте о томе.

ГЛАВА XIX.

1. Величина Атилиана. 2. Узрок угемељењѝ Варвара.
3. Зашто западно царство прво ослаби.

Како се у време, кад царство слабљаше све више и више, хришћанска вера распрострањаваше, то хришћани кривљаху незнабожце за ово онадање а ови опет приписиваху то вери хришћанској. Хришћани говораху да је Диоклитијан упропастио царство узевши уза се три другара¹, почем сваки цар хоћаше много да троши и да држи по толико војске као кад би сам један био; да је тим број оних који примају постао несразмеран са оним који дају, те су порези постали тако велики да су земљоделци оставили земље и ове су се у шуме претвориле. Незнабожци, на против, непрестајашу викати противу нове вере, нечувене дотле: и као што се некад, кад Рим цветаше, излив Тибра и други појави природни приписиваху гњесу богова, исто тако, у Риму умирућем, све се несреће бацаху на нову веру и на то што су оборени стари олтари.

Префект Симак, у једном писму, написаном по предмету храма Победи, набраја против хриш-

¹ Lactance, de la mort des persécuteurs, r. VII.

ћанске вере народне основе, који, као такви, најлакше могу да обману.

„Шта нас може боље упознати с боговима, говораше он, него искуство из нашега прошлога благостања? Ми треба да останемо верни толиким вековима, и да идемо за нашим оцевима, као што су они онако срећно за својима следовали. Помислите да наш Рим проговори, па да вам рекне: велики владаоци, оци отачбине, поштујте моје године, за којих сам ја увек чувао обичаје и веру мојих старих: та је вера покорила васнону под моје законе; она је одбила Анибала од мојих зидова, и Гале од стена Капитола. Рад богова отачбине ми тражимо мира; тражимо га рад обожаваних јунака — предака. Ми нећемо преспирке, која доликује само беспосличарима; ради смо да се молимо а не да се боримо.“¹

Тројица од славних писаца одговорише Симаку. Ороз написа своју историју да докаже да је увек било на свету тако великих несрећа, на какве се некрштени жале. Салвијан доказује у својој књизи да су нереди хришћана примамили варваре да опустошавају:² а св. Августин показа да је град небесни различан од онога града земаљскога,³ у коме су стари Римљани, за неке

¹ *Lettres de Symmaque*, кн. X. писмо IIV.

² *Du gouvernement de Dieu*.

³ *De la Cité de Dieu*.

људске врлине, примили награде тако ништаве као што су и те саме врлине ништаве биле.

Казали смо да, у прва времена, политика Римљана бејаше, да поцепају све силе, које су им бригу задавале; по доције они немогаху успети у томе. Морали су трпети да Атила покори све северне народе: он се пружи од Дунава чак до Рајне, поруши све градове и све грађевине на овим рекама и припуди оба царства да му плаћају данак.

„Теодосије, говораше он бесно, сип је врло племенитога оца, тако исто као што сам и ја; али, плаћајући мени данак, он је изгубио своје племство и постао је мој роб; није никако право да поставља заседе своме господару као какав неваљао роб.“¹

„Срамота је цару, говораше он, другом једном приликом, лагати. Он је обрекао једном мом поданику дати за жену кћер Сатурнилову; ако неће да одржи реч, ја му објављујем рат; ако ли оп то неможе да учини, ако је у таком стању да га његови неслушају, онда ме ето да му помогнем.“

Нетреба никако веровати да Атила из своје скромности остави Римљане још да живе; он се владао по обичајима свога народа, по којима је

¹ Histoire gothique, et relation de l' Ambassade écrite par Priscus. То беше Теодосије Млађи.

ваљало народе потчинити али не освојити. Овај владалац, у својој колеби, у каквој нам га представља Прискус,¹ господар свију варварских народа, а у неку руку² заповедник и свију оних, који имађаху своје уређене државе, беше један од највећих монарха, о којима је икад историја говорила.

Двору његовом долажаху посланици од Римљана источних и западних, где би или примали његове законе или молили за његову милост. Он би час тражио да му се издаду одбегли Хуни, или римски робови, који су били утекли; а час би захтевао да му се преда по који од министара царевих. На источно царство био је наметнуо данак од две хиљаде и сто златних ливара. Он је примао плату генерала од римске војске. Слао је у Цариград оне, које је хтео да награди да их тамо обасну поклонима. И тако је непрестано трговао римским страхом.

Њега су се бојали његови поданици а не би рекао да су га мрзили.³ Био је охол преко сваке мере а међу тим лукав, жесток у гњеву, али и умејући опростити или одложити казну како

¹ Histoire gothique : Haec sedes regis barbaricam totam tenentis, haec captis civitatibus habitacula praeponebat. Jordanes, de Rebus geticis.

² По ономе што говори Прискус, као да се у Атилиноме двору мислило да се и Персија освоји.

³ О карактеру овог владара највише се може наћи код Јорнанда и Прискуса.

је његовим интересима говело; никад не би чинио рата ако би миром могао више изградити; краљеви су му служили верно па и сами они који су зависили од њега, али је он задржао за самога себе сву стару простоту хунских обичаја. У осталом неможе се ни мало хвалити јунаштво поглавара онога народа, у коме би се деца жестоко гњевила кад би им се причала крвава дела њихових отаца, и у коме би оцevi плакали што не би били у стању подражавати својој деци.

После његове смрти, сви варварски народи опет се поделише; тек Римљани већ бејашу толико слаби да није било тако малог народа који њима не би могао наудити.

Није тек тај и тај упад оборио царство; него се упадало са свију страна. Од онога, онако општега, под Галом, бејаше се нешто опоравило, почем није земаља губило; али је мало по мало онако ишло од опадања к паду док неизнеможе са свим под Аркадијем и Хоноријем.

У залуд су варвари узбијани на траг у њихове земље; они су се враћали опет да свој плен обезбеде; у залуд су и истребљивани, кад вароши бејашу пусте те пусте, села понаљена, породице побијене или растеране.¹

¹ Они Готи ириви су разрушитељи: они упропастише раднике у Тракији, и одсецаху руке свакоме који би гонио кола. Визант. Истоп. Малха у „Extrait des Ambassades“.

Кад би која област била опустошена, варвари, који би доцније у њу дошли и ништа не нашли, ишли би даље, у друге области. Најпре су опустошаване: Мизија и Папонија, а кад оне осташе без ништа, онда би поробљена Македонија, Тесалија и Грчка; одатле је ваљало ићи к Норикама. Царство, то јест земља обитавана, све се више сужавало и Италија поста граница.

За што се под Галом и Галијаном варвари не настанише узрок је што још налажаху доста плена.

Тако су Нормани, слика ових освајача царства, кроз више векова опустошавали Француску, па, најпосле, кад небејаше више плена, они узеше једну област, која бене са свим пуста и поделише је међу собом.¹

Скитија, у то време, готово сва бејаше необделана;² народи у њој често би страдали од глади; они су живели у неколико од неке трговине с Римљанима, који су им односили храну из дунавских области.³ Варвари би за то давали

¹ Глед. у хроникама, које скупи Андрија де Шесна, стање ове области на крају деветог и у почетку десетог века. Script. Norm. Hist. veteres.

² Готи, као што смо рекли, нису никако земљу радили.

Вандали су их звали Трули од имена једне мале мере; будући су им они, у време глади, продавали врло скупо толику меру жита. Олимпиодор у библиотеци Фотија, књ. XXX.

³ Види се из историје Прискуса да су били углорима уређени пазари на Дунаву.

ствари, које су били запленили, ратне робове и злато и сребро, које им је давано за мир. Али кад им се више немогаше толики данак плаћати да могу живети, они бише приморани да се населе.¹

Царство западно малакса прво, и ево за што.

Варвари, како би прелазили Дунаво, налазили би на својој левој страни Босфор, Цариград, и сву силу источнога царства, која их је устављала. С тога би они окретали десно, пут Илирије и запада. Бејаше као неки одлив народа и прелазак с те отуда стране. Како су прелази у Азију боље чувани, то се све окретало на Европу; место што, у првим упадима, под Галом, силе варвара бејашу подељене.

Почем царство бејаше у самој ствари раздељено: то источни царевни, који имађашу савезе с варварима, пехођашу раскинути их да помогну западним. Ова деоба у управи, вели Прискус,² бејаше веома штетна за дела западна. Тако источни Римљани³ одрекоше западним дати морску војску због својега савеза са Вандалима. Визиготи, утврдивши савез са Аркадијем, уђоше у

¹ Кад Готи послаше да моле Зеона да прими у савез Теудерика, сина Тријаријева, под условима, које је дао Теудерик, сину Балимерову, онда сенат, запитан, одговори: да приходи државе нису довољни да би се могла хранити два готска народа, па за то треба изабрати пријатељство једнога од њих. Историја Малах у *Extrait des Ambassades*.

² Priscus, књ. II.

³ Исти.

западно царство, и Хонорије мораде побећи у Равену.¹ На последак Зенон, да би се отресао Теодорика, склони га да нападне на Италију, коју Аларик беше већ опустео.

Беше неки тесан савез међу Атилом и Генсериком, краљем вандалским.² Овај последњи бојаше се од Гота:³ он је био оженио свога сина ћерком готскога краља; и, пошто јој је доцније, одсекао нос, бејаше послао снаху у род тако нагрђену: он се дакле удружи с Атилом. Оба царства, као окована од ова два владоца, несмеђаху да помогну једно другоме. Стање западнога беше нарочито сажаљења достојно: оно неимађаше морске силе; ова сва бејаше на истоку, у Мисиру, Кипру, Фипикији, Јонији, Грчкој, јединим земљама, где је, за онда, било неке трговине. Вандалки и други народи нападаху на сва прибрежја западна. У Цариград дође посланство од Италијана, вели Прискус⁴, да каже како није могуће подржати дела а неступити у неко помирење с Вандалима.

Они, који управљаху на западу, не бејаху без политике: они држаху да треба снасти Италију, која беше, у неку руку, глава а у неку срце царевине. Варвари се преместише на крајеве на

¹ Procope, Guerre des Vandales.

² Priscus, кн. II.

³ Гледај Јорнанда, de rebus geticis, гл. XXXVI.

⁴ То би нарочито у рату Константина и Лицинија.

⁵ Priscus, кн. II.

них тамо и сместише. Намера беше добро састављена и добро извршена. Ови народи само су и тражили да могу да живе: дате су им равнице, а задржаше су планине, прелази преко река, кланци, и градови на рекама; и суверенство такође се задржало. Било је изгледа да ће ови народи бити приморани да постану Римљани; и лакост, с којом ови упропаштељи бише сами упропашћени од Франака, Грка и од Мавра, доста оправдава ту мисао. Сва ова система би упропашћена једном револуцијом, која би несрећнија од свију других: италијанска војска, састављена од странаца, захте да јој се да општо је дато тим народима, који су још више страни него она: она образова под Одоацером пеку аристократију, која сама узе трећину земаља у Италији; и то би самртни удар овоме царству.

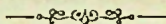
Кроз толике несреће човек је жудан да сазна жалостну судбину вароши Рима. Он је био тако рећи без обране; могао је лако помрети од глади; дужина његових зидова чинила је да га је врло тешко било бранити; како је био на равници могао се лако на силу узети: народ није имао никакве помоћи а и мало га је остало било за чудо. Царевни су се морали били склонити у Равену, варош, коју је некад море бранило, као што данас Млетке брани.

Римски народ, готово увек остављан од својих суверена, поче се пуштати сам у преговоре

за свој опстанак;¹ што и јесте најпоузданији начин да се стече суверенска власт. Исто су тако Арморика и Бретања почеле живети само под својим законима.²

Такав би крај западноме царству. Рим поста велик само узасобним ратовима, у којима га је, по некој особитој срећи, сваки народ тек онда нападао, кад је други већ сатрвен био. Рим пак пропаде кад га сви народи на један мах нападоше продирући свуда.

---

¹ У време Хонорија, Аларик, који опсађиваше Рим, обвеза ову варош да прими његов савез, баш против царске воље, која не могаше одупрети се томе. *Procopie, guerre des goths*, књ. I. Глед. *Zosime*, књ. VI.

² *Zosime*, на истојем месту.

ГЛАВА XX.

I Освојења Јустинијанова. 2 Његова влада.

Како сви ови народи избркано улажаху у царство: тако они бејаху један другоме на сметњу; и сва политика тога доба беше оружати их једне против других: што беше лако због њихове свирепости и жеђи за новцем. Они затираху једни друге већином пре него што би се настанили били; и то беше узрок што источно царство проживе још неко време.

У осталом север се и сам бејаше исцрпао и више се невпђаху да излазе из њега целе војске као у почетку; јер, после првих упада Гота и Хуна, нарочито после Атилине смрти, ови, и народи који за њима пђаху, нападаху с мање силе.

Кад се ови народи који се бејаху сабили у оружане дружине (корпусе), разасуше као народи, онда много ослабеше; разасути по разним местима њихових завојевања они бејаху изложени сами нападима. Ето у таким околностима предузе Јустинијан да на ново освоји Африку и Италију и учини оно што Французи срећно извршише против Визигота, Бургињона, Ломбарда и Сарацена.

Кад вера хришћанска доспе међу варваре, онда секта Аријева беше некако господарећа у царству. Валенс им посла свештенике аријанске, који бише њихови први апостоли. А, одкако се они покрстише па докле се настанише, ова секта би готово затрвена код Римљана: тако варвари Аријани напавши сву земљу православно, немогаху се никоме умилити; и царевима беше лако узнемиривати их.

У осталом ови варвари, у којих ни вештина ни дух не бејаше да нападају на вароши а још мање да их бране, остављаху да зидови у развалине падају. Прокопије нам каже да је Велизарије италијанске градове нашао у оваком стању. Африканске пак био је порушио Генсерик,¹ као што је шпањолске довео у такво стање Витиза² да обезбеди себи њихове житеље.

Већина ових народа северних, како се настанише на југу, разнежише се и посташе неспособни за терете и уморе ратне.³ Вандали чамуњаху у сладострастију; укусна јела, кидошке хаљине, бање, музика, игре, банте и театри посташе за њих потреба.

Они више незадају бриге Римљанима,⁴ вели Малхо,⁵ од како престаше држати војске, које

¹ Procopé, guerre des Vandales, књ. I.

² Mariana, Histoire d'Espagne, књ. VI. гл. XIX.

³ Procopé, guerre des Vandales. књ. II.

⁴ За времена Хонорикова.

⁵ Histoire byzantine dan l'extrait des Ambassades.

Генсерик држаше увек готове, с којима предсреташе своје непријатеље и удивљаваше свакога брзином својих предузећа.

Римска кавалерија беше врло вешта да гађа стрелама; а готска и вандалска служила се само мачевима и копљима, са шта она и не могаше борити се у далеко:¹ Овој разлици Велизарије, у неколико, приписиваше своје победе.

Римљани, нарочито за Јустинијана, користиле се много услугама Хуна, народима од којих су постали Парћани који су се борили као год и они. Од како изгубиле своју силу после Атиле и после неслоге коју велики број његове деце породи, они служажу Римљанима као помагачи и бејажу им најбоља коњица.

Сви ови варварски народи одликоваху се сваком својим оделитим начином војевања и оружања.² Готи и Вандали бејажу страшни кад су с мачем у руци. Хуни су дивно гађали стрелом; Свеви бејажу добри пешаци; Алени беху тешко оружани; а Херули бејажу лака војска. Римљани узеше од свију ових народа војске свакојаке, каква је где њиховој намери говела и бориле се против једнога корисно са свима другима.

¹ Procopé. guerre des Vandales, књ. I. и истога писца Guerre des goths, књ. I. Готски стрелци били су пешаци а још и певешти.

² На једином месту у Јорнанда, виде се све ове разлике: а то је приликом битке Генида против деце Атилине.

Чудновато је да су најслабији народи највеће ствари урадили. Превариће се ко стане мерити њихову снагу по њиховим освојењима. У овоме низу од сеоба, народи варварски, или, боље, ројеви из тих народа затираху или бише затрвени; све је зависило од случајних околности; и, док велики један народ бејаше поражавао или обустављан, дотле једна гомила скитача наишавши на отворену земљу, чинјаше страховита опустошења. Готи, који, са својега оружја, мораше измаћи испред других народа, настапише се у Италији, Галији, и у Шпањолској: а Вандали, немогући се одржати у Шпањолској, пређоше у Африку, где основаше велико царство.

Јустинијан немогаше спремити против Вандала више од педесет лађа; и Велизарије, кад се извезе, ценимађаше више него пет хиљада људи.¹ Предузеће то беше врло дрско: и Леон, који некад шиљаше против њих флоту састављену из свију лађа истока, на којој имаше сто хиљада војника, немогаше освојити Африку, а помишљаше да може тако упропастити царство.

Ове велике флоте, као год и велике сухе војске, нису никад успеле. Оне исцрпљују државу ако се војна продужи или, ако их какве несреће снађу, оне не могу да се поправе нити да им се притече у помоћ: ако им један део пропадне, оно што остане није ништа, почем

¹ Procopé, Guerre des Goths, књ. II.

лађе ратне, преносне, кавалерија, пехота, муниција и најпосле други делови зависе од целог у скупу. Спорост предузећа чини да се непријатељ свуда затече приправан: осим што је веома ретко да се тај посао изврши у повољно годишње време; махом се то догађа у време бура почем толике ствари готово никад немогу да буду готове у време него тек неколико месеца доцније но што се обећало.

Велизарије заузео Африку, у чему га подпоможе много то, што је из Сицилије добио много хране и других потреба за војску по уговору, који беше закључио са Амаласонтом, готском краљицом. Кад беше послан против Италије, видећи да Готи добијају храну из Сицилије, он науми да ову прво покори; остави дакле без хране своје непријатеље а себи прибави обилност у свачему.

Велизарије узео Картагу, Рим и Равену и посла готске и вандалске краљеве као робове у Цариград, где се, после толикога времена, стари триумфи опет обновише.¹

У личним врлинама овога великога човека² находе се главни узроци његових напредака. Са војводом, који имађаше сва начела (*maximes*) старих Римљана, образова се и војска као што бејаху старе римске војске.

¹ Јустинијан му доусти триумф само за Африку.

² Гледај Suidas, чл. *Bélisaire*.

Велике врлине обично се крију или се изгубе у ропству; но тиранска влада Јустинијанова немогаше да угњави велику душу овога човека нити надмоћство његовога духа.

Ушкопљеник Нарсес паде још у део овој влади да је прослави. Одрастао у двору, он уживаше веће поверење у цара; јер владоци увек сматрају своје дворане за најверније своје поданике.

Али рђаво владање Јустинијаново, његово расипање, његова угњетавања, отимања, његова страст да зида, да мења, да прекраја, његова несталност у намерама, влада сурова а слаба, која поста још гора с дуге старости, бејаху стварна зла, у која се, у залуд, мешало бескорисно напредовање и празна слава.

Ова освојења, којима извор небесање снага царства, него неке оделите околности, упропасте све: докле се војске бавише око њих, нови народи пређоше Дунаво и опусте Илрију, Македонију и Грчку; а Персијанци, у четири упада, зададоше истоку персебоне ране.²

Што су освојења ова била бржа то су мање била утемељена. Италија и Африка тек што бејаху покорене а ваљаде их освајати на ново.

Јустинијан бејаше узео за жену једну играчицу² с театра која је тамо дуго проводила сра-

¹ Пленило се тим више што се није надало да ће се одржати освојено.

² Царица Теодора.

ман живот: она владаше њиме тако самовољно да томе примера у историји нема; и, менајући у послове сваки час страсти и ђуди својега пола исквари и победе и најсрећније напредке.

Од памтивека на истоку су умножаване жене да би се ослабио необичан утицај, који оне имају над нама у оном климату; а у Цариграду закон о једноженству даде царство овоме полу; што је често проузроковало слабост влади.

Народ у Цариграду беше увек подељен на две странке, на *плаву* и *зелену* странку. Имена ова дошла су им од тога како су који волели у театру једне актере више него друге. У играма у цирку кола, којима кочијашни бејаху одевени у *зелено* одело, надметала би се за награду са онима, којима су ови били у *плаво* обучени, и сваки се за ово страстно интересовао.¹

Ове две странке, разширене по свима варошима у царству, бејаху, више или мање, жестоке спроћу величине вароши, то јест, према беспослености великог дела народа.

¹ Јустинијан се изрази за плаве а тим одмах те странке добише карактер политички. Године 532. зелени се користеше незадовољством народа противу главо Јована преторског префекта, и квестора Трибенија па се побунише, прогласише у цирку за цара принца Хипатија и околише Јустинијана у двору његову. И, бог и душа, да неби Велизарија и Мунда, управитеља Илирије, он би пропао. Ова двојица пак одбише бунтовнике. Више од 30000 људи погибе у овоме метежу: Хипатије би погубљен и тело му се баца у Босфор.

Али нартаје, увек нужне републиканској влади да је подржавају, могаху само штетне бити управни царева; почем оне причињаваху само промену владоца а не утемељење закона и престанах злоупотребења.

Јустинијан, који миловаше *плаве* а одрицаше сваку правичност *зеленима*,¹ озлоједи једне против других а тим оснажи и једну и другу странку.

Оне иђаху чак дотле да потираху власт судија и старешина. *Плави* се не бојаху закона, почем им помагаше цар против њих; *зелени* престаше поштовати их почем им они не бејаху у стању дати заклона.²

Све свезе пријатељства, родства, дужности, признателности, бпше погажене, породице би се сатариле саме међу собом: сваки неваљалац, који би хтео убити или похарати, био би од нартије *плаве*, а сваки покрадени или убијени од странке *зелених*.

Влада, толико мало смотрена, беше још више свирепа. Цар, незадовољан што својим поданицима чини опште неправде преобтерећавајући их прекомерним порезима, јадио их је још ти-

¹ Та је болест била стара. Светон каже да је Калигула, предан странки *зеленој*, мрзео на народ што воли противну.

² Да би човек могао представити себи оно време треба видети Теофана, који саопштава дуг разговор, који је имао у театру цар са *зеленима*.

ранствима од сваке врсте у њиховим приватним пословима.

Мени је, паравно, тешко веровати да је све оно истина што о томе казује Прокопије у својој тајној историји, почем оне големе хвале које он одаје овоме владоцу у другим својим делима, слабе ову његову сведочбу у овоме, где нам он описује овога владоца као најглуњег и најсвирепијег од свију тирана.

Али признајем да сам, због два узрока, за тајну историју: први је, што она показује више свезе с удивљавајућом слабошћу, у којој се нахођаше ово царство на крају ове и следећих влада.

Други је споменик, који је и данас међу нама: то су закони овога владоца, у којима се види да је јуриспруденција (судство), за неколико година, више мењана него у нашој монархији за последње три стотине година.

Ове измене већином су о стварима тако ситним и тако незнатним, ¹ да се не наводи никакав наметан узрок који би законодавца склонно да их учини, ако се неће да верује тајној историји, и ако се неће да рекне да је овај владалац продавао под једнако своје пресуде и своје законе.

Али што је највише наудило политичкоме стању владе, то је: његова намера да све људе сведе на једно мишљење у стварима вере, у окол-

¹ Галдај *Novelles de Justinien.*

ностима, које чињаху његову ревност са свим несмотрену.

Римљани стари снажили би своју владу остављајући на миру сваку веру; а доцнији смањиваху је до ништавине потирући једну за другом све секте које не бејаху заповедајуће.

Ове секте бејаху читави народи. Неке, пошто су их Римљани покорили, задржаше своју стару веру, као Самаријанци и Чивути. Други су били разтркани по земљи као што су присталице Монтана у Фригији, Манихејци, Саватијанци, Аријанци у другим областима; окром што врло много сељака бејаху у незнабоштву и огрезли у некој грубој вери као и сами што су.

Јустинијан, који затре ове секте мачем и својим законима, и који, принуђавајући њих да се буне, примораваше себе да их истребљује, учини да остане необделано више области. Он држаше да је увећао број верних; а овамо је умалио број људи.

Прокопије нам каже, да је Палестина опустела због уништења Самарјанаца: а најчудије је то, што је, из ревности к вери, ослабљено царство баш онде, куда су, неколико влада доцније, Арављани подрли да га сруше.

Најочајаније је то, да цар, докле иђаше тако далеко својим нетрпиљњем, дотле се са самом царицом неслагаше у главним тачкама: он следоваше за калкидонским сабором, а ца-

рица помагаше оне, који су томе били противни, било искрено или притворно, вели Евагро.¹

Кад човек чита Прокопија о зградама Јустинијановим, и кад погледа градове и тврдиње, које овај владалац свуда подиже, онда му увек долази на памет, али погрешно, да је држава онда у цветању била.

У почетку Римљани нису никако имали тврдиња: све њихно поуздање бејаху им војске њихове, које су они намештали дуж река, куда су подизали по неколике куле по даље једну од друге за борављење солдата.

Али кад дође време да се има само рђава војска, а често је није никако ни било: ваљало је утврдити границу да заклони унутрашњост; тад се јави више тврдиња а мање снаге, више склоништа а мање безбедности.² Како су села имала житеља само ако су била око градиња, тако су ови подизани свуда. Бејаше то тако

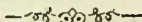
¹ Књ. IV., гл. X.

² Август установи девет војничких граница (области, које су биле управљене војничким управитељима): под доцијим царевима њихов се број умножи. Варвари се јављаху онде где се пре нису виђали. П Дион, у књ. IV., каже да је у његово време, за владе Александра, било тринајест граница. Из бележака, писаних за Хонорија и Аркадија, види се да их је само источно царство имало петнајест. Број се њихов множио непрестанце. Памфилија, Ликаонија и Пизидија посташе границе и све царство би покривено градињима. Аурелијан би принуђен да утврђује и Рим.

као у Француској у време Нормана,¹ која никад није била слабија него онда кад свако село беше опасно зидовима.

Тако сви они спискови имена од градова, које озида Јустинијан, и које Прокопије ређа, целим странама у својој историји, само су споменици немоћи царства.

¹ И Енглеза.

ГЛАВА XXI.

Нереди у источном царству.

У то време Персијанци срећније стајаху него Римљани: мало се бојаху од северних народа,¹ почем их је део горе Тауруса између Каспскога и Црнога мора, растављао од њих, и почем они чуваху један пролазак веома тесан, на коме су и врата била², куда је тек могла коњица проћи; ма куд да покушају на другом месту морали би ти варвари пешце ломити се низ страшне литице, а оставити коње, који су им били главна снага; а окром свега тога морали би ударити јон на Ариксу, дубоку реку, која тече од запада к истоку, и која се врло лако могла бранити.³

Сувише, Персијанци бејаху спокојни с источне стране а од југа их заклањаше море. Лако им беше обдржавати неслогу међу поглавцима арављанским, који су само мислили како ће један другога пленити. Управо дакле говорећи они су само Римљане имали за непријатеље „Ми знамо

¹ Хуна.

² Каспска врата.

³ Procure, guerre des Perses, вк. I.

говораше један посланик Хормиздин⁴, да Римљани имају посла с многим ратовима и ваља им да се боре готово против свију народа; они знају на против да ми само с њима имамо да се боримо.“

У колико Римљани бејашу нанустили вештину војничку, у толико су је Персијанци обделавали. „Персијанци, говораше Велизарије својим солдатима, нису бољи јунаци од вас; они су само по дисциплини претежнији.“

И у преговарању они надманише Римљане исто онако као у ратовању. Божем за то што на касписким вратима држе један гарнизон они занесаше од Римљана данак; као да није свакоме народу стало било до тога да ова врата чува: они удесише да им се плаћа за мир, за примирје, за обуставу оружја, за време које се троши око преговарања и за оно докле би се рат водио.

Авари пребродеше Дунаво а Римљани небегашу у стању противупоставити им никакву војску, будући су имали посла против Персијанаца онда, кад је требало тући Аваре и против Авара онда кад је ваљало уставити Персијанце, те због тога мораше онет потчинити се новоме данку: и тако величанство царства би окаљано пред очима свију народа.

---

⁴ *Ambassades de Ménandre.*

Јустин, Тиверије и Маврикије трудеше се брижљиво да одбране царство. Овај последњи имађаше и врлина али оне бејаху оцрњене жеђу за новцем каква се готово неда појмити код једног великог владоца.

Аварски краљ понуди Маврикију да му врати заробљенике које му беше заробио, а он да му да по пола сребрника за сваку главу; Маврикије недаде, те онај погуби све заробљенике. Римској војсци то би жао и тешко на се побуну; у то исто време побунише се и *Зелени* те некакав Фока би извикан за цара, који нареди те се погуби Маврикије и деца његова.

Историја царства грчкога, од сада ћемо тако звати римско царство, беше само мрежа, исплетена од буна, од превара и од вероломства. Поданици већ ни појма неимађаху о верности, коју треба да имају према владоцима: и цареви се тако често мењаху на престолу да титула *императородан*, то јест, рођени у двору, где се пориђају царице, беше одликујућа титула, коју могаху посетити тек неколицина владалаца од различитих царских породица.

Сваки пут и начин држало се да је добар, да се дође до на престо: тако неки тамо доспеваху кроз солдате, неки кроз свештенство, кроз сенат, кроз сељаке, кроз цариграђане или кроз варошане у другим местима.

Хришћанска вера поста господарећа и сваки час појављиваше се по која јерес, коју је ваљало осудити. Арије одрече божанство Речи, Македоније божанство светоме Духу, Несторије јединство лица Исуса Христа, Евтихије његове две природе; једновољци његове две воље, па требаше сазивати саборе противу њих: али вако решења ових сабора не биваху одмах свуда примљена и усвојена, тако многи од царева падаху у јереси већ осуђене. И будући да нема народа који би горе мрзео на јеретике, него што су Грци, који држе да су се опоганили ако само проговоре с каквим јеретиком; то многи цареви, с тога, изгубише љубав својих поданика; и наред се навикаваше веровати да владаоци, који тако често поступају противно вољи божијој, нису од Бога ни намењени да владају.

Неко извесно мишљење, узето из овога: *не треба проливати хришћанску крв*, које се утемељи, нарочито кад се појавише Турци, учини: да злочинства, која се непосредно не тичаху вере, бејашу каштигована благо: доста бејаше ако су извађене очи, осечен нос или уши или други који уд, ономе који би подстицао на буну против цара или би напао на његов живот:¹ те тако се овакви покушаји и дела могаху вршити без опасности па и без самога јунаштва.

¹ Зенон допринесе много да настане ова лабавост. Глед. Малха, историја византијска у *Extrait des Ambassades*.

Насипрам царскога одеда имало се неко извесно поштовање с тога свачије очи одмах погледаху на онога ко се тако одене. Било је злочинство да ко обуче, или да има код своје куће, хаљину од пурпура; а чим се ко у то обукао одмах је све ишло за њим, почем поштовање бејаше више везано за хаљину него за човека.

Властољубивост се дражила још и тиме што, по неком чудном веровању тога доба, не беше поле знатнијега човека, који не би имао о себи какво пророштво да ће се на царство попети.

Како се болести ума никако не лече,¹ тако су и судска астрологија и вештина прорицања по предметима, виђенима у каквоме извору, наследиле код хришћана погађање по утробама жртава и лету птица, које беше оборено заједно с незнабоштвом. Празна таква обећања бејашу повод многим дрским предузећима приватних људи као што она такође посташе и сва мудрост владалачких савета.

Како несрећа царства растијаше сваки дан, тако, наравно, свак бејаше готов приписвати рђаве напредке у рату и срамне уговоре у миру опима који управљаху.

Буна порађаше буну и последица сама постајаше узрок. Видећи толике породице да прелазе преко престола Грци ни једну не заволеше; и срећа узимаше цареве из свакојакога стања

¹ Глед. Никита: *Vie d' Andronic Comnène*.

тако да није било макар како ниске породице или ма како мале заслуге, која се неби надала се-сти једном на царски престо.

Многи такви примери код једнога народа образују општи дух и начине нарави, које владају исто онако снажно као и закони.

Мени се чини да је данас теже предузети и извршити нешто велико него у старо време. Ништа се не може да сакрије почем је саопштавање такво данас међу народима да сваки владалац има своје министре код других дворова, а може имати и издајника у свакоме кабинету.

Од како се измисли пошта новости се разлеђу и слеђу са свију страна.¹

Како се велика предузећа не могу чинити без новца, и како су, од како постоје менице, од овога господари трговци: то су њихови послови често везани за послове државне; и они не штеде ништа само да их сазнаду.

Скакање и падање течаја (курса) без познатога узрока навлачи многе људе да разбирају за државна дела, која, напоследку, и сазнаду.

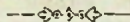
Изналазак штампе, која даде свакоме у руке књигу, изналазак гравирања (гравуре), које учини да географичке карте постапу тако опште и, најпосле, установљење политичких листова, до-

¹ Монтескије још није знао ни за телеграф ни за гвоздене лугове, који данас свет саједињавају. Он је умро пре него што је свет стекао ова неизмерна блага.

вољно сваког обавешћавају о општим интересима тако да се лакше могу опазити и тајни послови.

Буне је сада теже дизати у држави, јер пошта свачије приватне тајне ставља у власт публике.

Владаоци могу да раде брзо, почем имају у рукама све силе државне; а побуњеници би морали кретати се спорије, јер им свашто оскудева; те тако сада, када се све тако лако и тако брзо сазнаје, за оно мало времена које потроше док се уреде, бивају одкривени и похватали.

ГЛАВА XXII.

Слабост источнога царства.

Фока, у оној општој забуни, не могаше се утврдити а то дође из Африке Ираклије те га погуби: овај затече области заузете и легије сатрвене.

Једва он овоме злу даде нешто лека а то изиђоше Арављани из своје земље да шире веру и царство које Мухамед беше једним махом основао.

Никад нико није видео тако брзога напредовања: они освојише одмах Сирију, Палестину, Мисир, Африку и нападоше на Персију.

Бог допусти да његова вера престане господарити у толиким местима, не да би је оставио био, него што је она, била у спољној слави била у понижености, под једнако моћна да своје природно дејство учини, то јест, да освећује.

Срећа вере различна је од среће царства. Један славни писац говораше да је врло лако бити болестан почем је болест право хришћанина стање. То се исто може казати за понижење цркве: њено разгоњење, рушење њених храмова, њезина мучења, време су њезине славе;

а кад се, у очима света, она чинила да по-беђује, то је било обично време њенога понижења.

Ко хоће да објасни како Арављани толике земље освојише, није доста да каже само да су они били одвећ заузети за своју веру. Сарацини одавна бејашу одликовани међу помагачима Римљана и Персијанаца; Озројени и они бејашу најбољи стрелци на свету; Север, Александар и Максимин, узимаху их у своју војску колико год могаху, и помогоше се од њих врло добро против Берманаца: под Валенсом, Готи им се не могаху одупрети;¹ најпосле они бејашу, у то време, најбоља кавалерија на свету.

Ми смо казали да код Римљана европске легије бејашу боље него азијатске: а са свим противно беше у кавалерији; мислим за кавалерију Озројена, Парћана, и Сарацина, и то је оно што обустави римско напредовање у Азији, почем после Антиоха, нов пеки татарски народ, кога кавалерија беше најбоља, освоји горњу Азију.

Кавалерија ова беше тешка,² а европска бејаше лака: данас је са свим напротив. Холандија и Фризија не бејашу тако рећи ни створене

¹ Zosime, књ. IV.

² Глед. шта вели Zosime, књ. I. о кавалерији Аурелијана и кавалерији Палмире. Глед. такође Амијена Марседина о кавалерији персијској.

јон;¹ а Немачка бејаше пуна шума, језера и бара где је кавалерија мало помагала.

Одбако је дат ток великим рекама, ове баруштине су растеране, и Немачка се изменила са свим. Оно што уради Валентинијан на Некару и Римљани на Рајни,² учини велике измене,³ и, кад се утемељи трговина, земље које нису никако патиле коње, почеше их питити и служити се њима.⁴

Кад Костантин, Ираклијев син, би отрован, а његов син Констант убијен у Сицилији, онда овога старији син. Костантин Брадати дође на престо.⁵ Великани, из области источних скупињени, хтедохе да крунису и његова два друга брата, доказујући да као што треба веровати у Тројицу исто је тако паметно и умесно имати и три цара.

Подобних црта пуна је грчка историја; и, пошто овај ситничарски дух обузе народ и поста му карактер, више ту не беше мудрости у предузимањима те тако биваху немири без причина и буне без узрока.

¹ То су биле већином земље под барама које је вештина учинила удесне за живот људски.

² Глед. Ammien Marcellin, књ. XXVII.

³ И клима тамо није онако хладна као што беше у старо доба.

⁴ Цезар говораше да су коњи Ђермански били ружни и ситни, књ. IV., гл. II. А Тацит вели за парави Немаца: *Germania pecorum facunda, sed pleraque improcera.*

⁵ Zonaras Vie de Constantin le Barau.

Нека оншта биготерија (лажна, притворна побожност) изможди снагу и укочи цело царство. Управо Цариград бејаше једино место на истоку, где хришћанска вера бејаше господарећа. А она нискост, она лењост, и мекуштво азијатских народа, бејаше се помешало у саму побожност. Међу хиљадама примера ево ми само Филиника, Маврикијевога војводе, који, спреман да да битку, бризну плакати за толике људе који ће бити бијени.¹

Са свим другојаче плакаху Арављани; плакаху што њихов војвода закључи примирје, које им препречи пролити хришћанску крв.²

Са свим је и у свему разлика међу војском фанатичком и војском биготском. То се могло видети и у наше време, у једном знатном преврату, кад војска Кромвелова беше као некад арављанска а војске ирске и шотске као што бејашу Грци.

Неко грубо празноверје, које толико понижава дух колико га вера подиже, стави све врлине и све уздање људско у неку глупу заузетост за иконе; и било је војвода који прекидаху онсаду,³ или напуштаху какву варош⁴ само да добију мало од чижих светих моштију.

¹ Théophilacte, кн. II. гл. III. Histoire de l'empereur Maurice.

² Histoire de la conquête de la Syrie, de la Perse et de l'Égypte, par les Sarrasins; par M. Ockley.

³ Zonare, Vie de Romain Lacapène.

⁴ Nicétas, Vie de Jean Comnène.

Хришћанска вера изопачи се у грчком царству тако као, у наше доба, код Московљана¹ (Руса) докле цар Петар први неспороди овај народ, и не уведе више измена у држави којом влада него што чине завојевачи у државама које отму.

Могло се лако веровати да Грци падају у неку врсту идолопоклонства. А не може се пребацити ни ондашњим Италијанима и Немцима да су мало марили за спољне обреде; међу тим кад грчки историци онога доба говоре о томе како су први презирали мошти и иконе, помислило би се да су то они што нам противурече о Калвину. А кад Немци одоше у свету земљу, пише Никита, Јермени их примише као браћу с тога што не поштоваху иконе. Па кад, по мишљењу Грка, Италијанци и Немци непоштоваху довољно иконе то колика је њихова ревност била за иконе?

Догоди се на истоку готово онако исто као што би, пре два века, на западу, кад се, по обновљеном изучавању старе књижевности и вештина, почеше осећати сва злоупотребљења и нереди, у које се бејаше пало, и кад сваки тражаше лека, те људи дрски и немирни раздерише цркву место да је преобразе.

¹ Ми сумњамо да је овде Монтескије био добро извештен о стању вере у Руса до Вел. Петра.

Леон Изауријанац, Костантин Копроним и син му Леон, борише се против икона; а, кад царица Ирина поврати клањање иконама, онда га Леон Јерменин, Михаило Муцало и Теофило, оборише опет. Ови владоци држаху да се клањање иконама неможе умерити другојаче него да се оне са свим униште; они усташе и против калуђера који су обеспокојавали државу:¹ и, узимајући увек крајне путове, хоћаху их истребити мачем место да гледе да их боље уреде.

Калуђери,² оптужени за идолопоклонство од присталица нових мњења, оптужише опет ове да су мађионици;³ и, показујући народу цркве лишене икона и свега другога што је народ дотле поштовао, гледаху дати му на знање да ове немогу служити ничему другоме него да се у њима служи демопима.

Оно што свађу око икона тако ожесточаваше и што чињаше да паметни људи немогаху предложити никакве умерене службе, бејаше то: што она стојаше у свези с веома нежним стварима:

¹ Много пре тога, Валенте беше издао закон по коме су они морали ићи на војску и наредио да се убије сваки који непослуша. *Jornandès, de Regn. Succes*; и закон XXVI. *Cod. de Decur.*

² Све што се овде говори о калуђерима истреба одиети на цео њихов ред: јер се неможе рећи да каква ствар вије добра само за то што би с њом некад негде чињено било злоупотребљење.

³ *Léon Le Grammairien, Vie de Léon l' Arménien.* итд., *Vie de Théophile.* Глед. *Suidas* под чл. *Constantin*, син *Леонов.*

тицало се то власти; и калуђери, зграбивши власт, немогаху је увећати на ни само одржати дако да без престапка спољашњим обредима, којих су и сами били део, додају нове. С тога су ратови против икона били свакад и ратови противу њих, и кад би они одржали победу онда власти њиховој не беше више нигде границе.

И тада се догоди оно исто што би, неколико векова доцније, у свађи Варлаама и Акиндија против калуђера што обезпокојаваше ово царство до саме његове пропасти. Свађа беше о томе: је ли светлост, која је обасјала око Исуса Христа на гори Тавору, била створена или нестворена. У самој ствари калуђерима није било стало је ли она створена или нестворена: али како Варлаам нападне управо на њих саме, то је било нужно да је она нестворена.

Рат, што га цареви иконоборци објавише калуђерима, учини да се колико толико уведу опет начела управе, да се на државне потребе употребише државни приходи и, најпосле, да се држави уклоне препоне које су јој сметале.

Кад помислим на оно велико незнање, у коме грчко свештенство остави световне људе, ја немогу да га не испоредим са оним Скитима о којима говори Иродот,¹ да ваде очи својим

¹ Кн. IV.

робовима само за то да ови неблену никуда него да журно буђкају њихово млеко.¹

Царица Теодора поврати иконе; и калуђери опет почеше злоупотребљавати народну побожност: они чак и мирско свештенство почеше стешњавати: заузеше сва висока места² и мало по мало истиснуше свештенике из епископства са чега овај ред свештенства поста мрзак: и ако би се он испоредио са свештенством латинским, ако би се владање папа сравнило с владањем цариградских патријараха нашло би се колико код оних мудрости толико код ових несмислености.³

О чудног противуречја у човечијему духу! Свештеници код првих Римљана нису били искључени из службе и из грађанскога друштва, па су се онет мало бринули о његовим стварма. Кад хришћанска вера би утврђена, свештеници, који бејашу већма одељени од световних ствари, мешаху се у то умерено; али када, у време опадања царства, калуђери бејашу готово сав клир, то ови људи, који су се обрекли и заклели да беже од светских дела и да се боје

¹ Монтескије је римски католик а католици нама немогу, у томе, ништа пребацити што у њихових папа не би сто пута било горе.

² Гледајте *Rachumère*, књ. VIII.

³ И у овом погледу немогу нама православнима бар римски католици ништа пребацити. Нека загледају у историју папа . . . .

од њих, хватаху се за сваку прилику да се у њих могу умешати; нису престајали дизати војску свуда и дрмати свет, кога су се одрекли.

Никакво државно дело, никакав мир, никакав рат, никакво примирје, никакви преговори, никакав брак није се могао извршити другојаче дако преко калуђера: владалачки савети бејаху их пуни, а народне скупштине готово све из њих састављене.

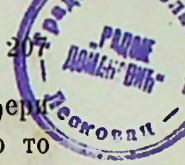
Не би човек веровао колико зло изађе из тога. Они ослабише дух владоцима и учинише да ови и само добро раде непаметно. Василије одреди солдате своје морске војске да зида цркву св. Михаила, а остави Сицилију те је опленише Сарацини и Сиракузу му освојише: а Леон, његов наследник, који своју флоту употреби на такав исти посао, остави им да заузму Тауроменију и острво Лемнос.¹

Андроник Палеолог напусти флоту, почем га уверише да је Бог тако њиме задовољан, због његове ревности за цркву, да се његови непријатељи не смеју усудити папасти га. Исти се владалац планио да ће Богу одговарати за време, које је употребио на управљање своје државе а није га потрошио на дела духовна.²

Грци, големи говорљивци, големи свађачи, од природе софисти, нису престајали замршавати

¹ Zonaras и Nicéphore, Vie de Basile et de Léon.

² Pachymère. кн. VII.

веру разним противуречицама. Како су калуђери имали јак глас у двору, који је увек био то слабљи што је био развраћенији, то се често догађало да су они двор а двор њих, узајмице, вварили; од куда је излазило да је сва брига царева била како да стишају а често и да раздраже свађе богословске, за које се опајало увек да су све празније и ништавије што су биле живље и жешће.

Михаило Палеолог, кога влада бејаше толико узнемиравана свађама о вери, видећи страховита опустошења, која чиняху Турци у Азији, говораше уздишући, да је безумна ревност оних људи, који, вичући на његово владање, бејашу подигли противу њега поданике његове, и приморали га да сву бригу обрати на своје одржање, а да запемари упропашћивање својих области. „Морао сам се задовољити да се за те даљне крајеве постарам само у толико, да им пошљем управитеље, који ми нису верно казивали потребе народа, или с тога што су били подкупљени или су се бојали од каштиге.“¹

Цариградски патријарах имађаше грдну велику власт. Како су, у пародним немирима, цареви и великаши државни бегали у цркву, одакле их је само патријарах властан био истерати или их задржати, и како је он ово своје право

---

¹ Pachtère, књ. VI., гл. XXIX. Употребљен превод г. председника Кузена.

извршивао како му је кад била воља, то се он, на тај начин, јављао, премда посредно, суђаја свију државних дела.

Кад стари Андроник¹ поручи патријарху да се забавља само црвеним делима, а њему да остави управу царства: „То би било, одговори патријарх, као кад би тело рекло души: Ја нећу ништа да имам с тобом заједничко, нити ми је потребна твоја помоћ па да могу моје службе вршити.“

Па како овако грдне претензије немогаху владаоци подносити: тако су патријарси врло често били збацивани са својих столица. Али код народа празновернога, који је држао да су сва свештенослужбена скврнавна и гадна која је могао вршити патријарх, за ког се сматрало да је силом метнут у чин, то је причињавало непрекидна одцепљења, почем сваки патријарх, стари, нови, најновији имађаше своје присталице.

Овакве свађе бејашу много жалосније него оне које би се могле водити о догмама, почем оне бејашу као каква хидра,² коју ново какво збачење могоше увек наново произвести.

Страст к преширању поста тако природна Грцима, да Кантакузени, кад узе Цариград, пађе

¹ Paléologue. Глед. Histoire de deux Andronic, écrite par Cantacuzène, кн. I. гл. I.

² По старинском веровању, седмоглава аждаја, којој, кад се једна глава одсече, порасту њих неколико других.

цара Јована и царицу Ану да се брину о сабору против неких калуђерских непријатеља:¹ и кад га Мухамед II. опседе, ни он немогаше уставити мржње богословске;² више су се сви тамо бринули шта ће учинити Флорентински сабор него турска војска.³

У обичним препиркама сваки се сећа да може погрешити па за то и нема оне претеране упорности и јогунства: али у свађама око вере, по самој природи ствари, сваки држи у тврдо да је његово мишљење право, па зато се и срдно на оне, који, место да промене сами себе, наваљују да нас промене.

Они, који усчетају историју Пахимера, сазнаће јасно да богослови никад неће бити у стању, сами собом изравнати своја неспоразумљења. Нађе се један цар⁴ који проведе свој век скупљајући их, слушајући их и приближујући их; а то је само могло причинити да се порађају препирке све нове иза нових те се тако увидело да с таквим методом, с таквим стрпљењем, таким надеждама, и с таквом жељом да се то једном сврши, с том простотом спровођу

¹ Кантакузен. књ. III. гл. XCIX.

² Ducas, историја последњих Палеолога.

³ Пнтаху једин друге: да ли су слушали службу од свештеника, који је пристао на унију: и бегали би од таквога као од ватре: вел. црква сматрала се као оскврнављена. Монах Венадије анатемисаше све, који жељаху мира. Ducas на истом месту.

⁴ Андроник Палеолог.

њихових интрига, таким поштовањем спровођу њихове мржње: они немогу бити изравнани ни до конца овога света.

Ево за то једнога примера, који веома пада у очи. На царево наваљивање, присталице патријарха Арсенија сагласише се с присталицама патријарха Јосифа да напишу сваки своја захтевања на једној артији, те обе артије да се баце у ватру; па, ако која од њих несагори, суд божиј да буде послушан, а ако обе изгоре, онда свак да остави своја захтевања и тако да се измире. Ватра прождре обе артије; обе странке се изјединише и мир траја цео дан један; али сутра дан они рекоше да њихова промена ваља да произтече и да зависи од унутрашњег убеђења а не од случаја, и рат се обнови жешћи много него икада.¹

Ваља добро мотрити на све свађе богословске; али то ваља скривати колико је више могуће, јер што се више буде малу муке око њиховога утишања то ће они све више скакати у цени, почем би им се тим давало на знање да је начин њихова мишљења тако важан да од њега зависи спокојство државе и безбедност владоца.

Њихове ствари неби се могле никад свршити ако би се све њихове ситнице слушале, као год што се ни двобоји неби могли укипути устано-

¹ Распутѐге, књ. I.

вљењем школа, у којима би се рафинисало све што се год честољубља тиче.

Грчки цареви бејаху толико несмотрени да су те распре, и њад су оне биле мало стишане, сами потпаљивали. Анастасије,¹ Јустинијан,² Ираклије,³ и Манојло Комнен,⁴ предлагаху чланове вере своме клиру и своме народу, који из њихових уста неби признали истину баш да су је они и погодили били. Тако, грешећи увек у форми а обично и у ствари, хотећи показати своју памет, коју су имали одликовати у толиким другим стварима што су баш њима поверене биле, они су се пуштали у препирке о природи Бога, који, кријући се од мудраца што су ови охоли, нимало се више не показује ни великима на земљи.

Грешни ко мисли да на земљи има каква год људска власт баш у свему деспотска; тога никад није било, нићи ће га бити; најнира власт има неку бразду преко које неможе даље. Ако Султан наметне какав нов порез на Цариград, општа новика њему одмах покаже границе, које пре није знао. Какав персијски краљ може лако приморати сина да убије свога оца, или оца да умори свога сина,⁵ али принудити своје пода-

¹ Evagre, књ. III.

² Procope, Histoire secrète.

³ Zonare, Vie d' Héraclius.

⁴ Nicétas, Vie de Manuel Comnène.

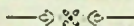
⁵ Гледајте Chardin-a.

нике да пију вина он неможе никако. У свакога народа има неки општи дух, на коме сама власт почива: кад она повреди овај дух, она повреди саму себе и по нужди се мора зауставити.

Најотровнији извор свију несрећа грчких бејаше то што они никад нису могли сазнати природу и границе власти црквене и власти светске, државне; због чега се, с обе стране, падало сваки час у погрешке.

Ова велика разлика, на којој тек може се утемељити спокојство народа, основана је не само на вери него још на разуму и на природи, која захтева да ствари оделите, које немогу ни опстати већ само као оделите, никад небуду помешане и спојене.

Премда код старих Римљана свештенство небејаше никакво оделито тело; ипак је та разлика била признавана као год и код нас. Клаудије беше посветио Слободи кућу Цицеронову, коју овај, вративши се из прогнанства, захте. Свештеници решише, да, ако је она посвећена без изречне заповести народне, може му се вратити а да се неповреди вера. „Они су објавили, вели Цицерон,¹ да су испитали само важност посвећења, а не важност закона народом изданог; да су пресудили прву тачку као свештеници и да ће пресудити другу као сенатори.“

¹ Lettres à Atticus. писмо IV.

ГЛАВА XXIII.

1 Узрок трајања источнога царства. 2 Његов распад.

После онога, што је напред казано о грчком царству, са свим је природно запитати како је оно могло трајати тако дуго. Чини ми се да се и томе могу показати узроци.

Арављани, пошто су га напали и отели му неке области, ућуташе се, јер се поглавице њихове почеше гложити око калифата; и жар прве њихове ревности само је сада подпаљивао унутрашњу неслогу.

Како су, даље, исти Арављани освојили Персију па се ту поцепали и ослабели, тако Грци не бејаху приморани држати на Еуфрату главне силе свога царства.

Неки архитект, Калник, који беше дошао из Сирије у Цариград, изнађе неку ватру, која се дувала кроз једну цев, и која беше таква да јој вода и све друго што обичну ватру гаси, само увећавање жестицу; Грци примине ову ватру и њоме су, кроз више векова, спаљивали све флоте својих непријатеља, нарочито Арављана, који долажаху из Африке или из Сирије чак до самог Цариграда да их нападају.

Ова ватра би стављена у ред државних тајна; и Константин Порфирородни, у својој књизи, посвећеној сину му Роману, о управи царства, напомиње му, да, ако би му варвари заискали *грчку ватру*, он ваља да им одговори, да му није допуштено дати им је почем је анђео, који је њу донео цару Константину, запретио казивати је другим народима, и да су они, који су се усудили то учинити, спаљивани огњем небесним како су ушли у цркву.

Цариград је водио највећу и готово једину трговину на свету у оно време, кад Готи с једне стране а Арављани с друге бејаху сатрли трговину и промишљеност свуда на другим местима. Мануфактуре од свиле бејаху тамо прешле из Персије, а, од како Арављани ову земљу заузеше, оне тамо тако опадоше: у осталом, Грци бејаху господари од мора. Ово гомилаше у државу небројено благо, с којим се могло много урадити; и, како је најмањи мир наступно одмах се опозило државно благостање.

Ево за то великога примера. Стари Андроник Компен беше грчки Нерон; али како он међу свима својим недостатцима имађаше дивну снагу да препречи великашима чинити народу неправде и глобе, то се опозило,¹ за три године његове владе, да су се многе области лепо опоравиле.

¹ Nicélas, Vie d' Andronic Comnène. књ. II.

Најпосле варвари, који живљаху на обалама дунавским, настапише се те небејаху више тако опасни него су још бранили царство од других варвара.

Те тако, докле царство бејаше посрнуло због рђаве управе, други су га узроци ипак подржавали. Тако исто ми видимо и данас да се неке државе, поред све своје слабости, држе индијским благом; државе папине поштовањем, које се има спроћу њихова суверена; гусари берберски, с тога што омеђу трговину мањих народа, а то иде у корист великима.¹

Турско је царство данас готово на оном степену немоћи, на каквом беше некад грчко; али ће оно потрајати дуго; јер, да ма који владалац навали на то царство, друге три трговачке силе у Европи тако добро познају своје послове да би онога часа скочиле му на одбрану.²

Турци и Шпањолци имају особиту срећу што је Бог хтео да на свету има и њих, који су пајудеснији да држе толика велика царства без икакве користи.

¹ Они узмирују трговину италијанску на средоземном мору.

² Тако планови против Турака, као што је онај који би састављен за време Леона X., по коме се имао цар кренути, преко Босне, у Цариград, краљ француски преко Албаније и Грчке а други владоци да се крену опет из својих пристаништа, — нису били озбиљни и могли су их саставити само људи који непознају интересе Европе.

У време Василија Порфирородног сила ара-
вљанска би срушена у Персији; Мухамед, син
Самбраплов, који тамо владаше, позва са се-
вера три хиљаде Турака у помоћ.¹ Кад они бише
нешто незадовољни он посла војску противу њих;
али је они растераше. Мухамед, гњеван на своје
војнике, заповеди да они сви прођу поред њега
у женском одећу; но они се удружише с Тур-
цима, који одмах одоше те узеше онај гарнизон,
који чуваше мост на Аракси, и отворише про-
лазак безбројној гомили својих земљака.

Освојивши Персију они се раширише од ис-
тока к западу к земљама царства; Роман Дио-
ген хтеде их уставити, но они га заробише и
и покорише готово све што су Грци држали у
Азији чак до Босфора.

Доцније, под владом Алексе Комнена, Ла-
тини нападоше са западне стране. Одавно већ
због несрећног подељења цркве страшно мржаху
ова два народа један на други; мржња би ова
букнула још пре да нису Италијани гледали пре
да умире немачке царева, од којих су се бојали,
него грчке, које су само мрзили.

Тако су ствари стајале а на један пут нуче
по Европи нека побожна мисао, да су места,
где се родио Исусе Христос, и где је страдао,
неверници опоганили; и да се свако могао опро-

¹ Историја, коју написа Нићифор — Бријен цезар; Живо-
тописи Константина Дуке и Романа Диогена.

стити својих грехова ако похита с оружјем да се они оданде истерају. Еуропа беше пуна људи, који су миловали ратовање, који су имали многа злочинства да испаштају, и која им се предлагаше да испосте на начин, који највише гове њиховој главној страсти; све живо дакле узе крст и оружје.

Крстоноше дођоше на исток, опседоше Ни-кеју, узеше је и предадоше Грцима: и, у општемужу страху неверника, Алекса и Јован Комнени узбише на ново Турке чак до Еуфрата.

Али ма колико да су корисна била за Грке ова освајања крстоношка опет није било цара, који неби уздрктао од опасности видећи да кроз његове државе пролазе тако бесни јунаци и толке војске.

Они су дакле гледали да Европу одврате од тих предузећа: и крстоноше свуда наилажаху на издајства, вероломства и на све оно што је кадар учинити какав пудљив непријатељ.

Ваља признати да су се Французи, који су почели ове експедиције, тако владали, да их није било могуће трнети. Кроз ружење Андрионика Комнена,¹ види се да ми, кад смо код ког туђег народа, пеуздржавамо се ни од чега, и да смо и онда имали недостатке за које нас прекоравају данас.

¹ Histoire d' Alexis , оца његова , књ. X. и XI.

Један гроф француски седе на престо царев, гроф Бодуин повуче га за руку говорећи: „Ви ваља да знате да, кад човек дође у какво село, он треба да се влада по обичају тога села.“ „Донста, ево правога сељака, одговори онај, који седи овде док толике војсковође дворе!“

Немци, који стигоше после нас и који бе-
јаху врло добри људи, горко испашташе нашу
несмисленост, и нађоше свуда огорчење, које
смо ми причинили.¹

Најпосле мржња пређе меру; и неколики рђави
поступци спрам млетачких трговаца, властољуби-
вост, среброљубивост и лажна ревност наведоше
Млечане и Французе да се сложе против Грка.

Они их нађоше тако мало ратоборне као год
у последња ова времена што Татари затекоше
Китајце. Французи би се подсмевали њиховом
женкарешком оделу; они би ходали по Цари-
граду у њиховоме обојеном оделу: носили би у
рукама дивит и артије, подсмевајући се народу,
који се оставио оружја;² а после рата нехтедоше
примити у војску ни једнога Грка, ма он ко био.

Они узеше сав западни део царства, и тамо
изабраше за цара грофа од Фландрије, кога даљне
државе немогаху побудити никакве суревњивости
код Италијана. Грци осташе на истоку, одељени
од Турака горама, а од Латина морем.

¹ Nicéas, Histoire de Manuel Comnène, кн. I.

² Nicéas, Histoire, après la prise de Constantinople, гл. III.

Латини, који завојеваше врло лако, имађаху голему муку да одрже завојевано: Грци пређоше из Азије онет у Европу, отеше Цариград и готово сав запад.

Но ово царство беше тек сенка пређашњег царства: оно немаше ни средства ни снаге онога првога.

Оно је у Азији имало само области с ове стране Меандра и Саугара, а већина оних у Европи бејаше подељена на мале независне државе.

Сувише, за оно шесет година што Цариград беше у рукама Латинима, побеђени се бејаху разбегли а победитељи су се бавили о рату, те трговина са свим пређе на италијанске вароши и Цариград оста без богатства.

И сама унутрашња трговина иђаше преко Латина. Грци пак повративши се на ново, и плашећи се од свачега, гледаху да приволе к себи Веновљане па им дадоше слободу да тргују а да не плаћају никаквих такса:¹ а Млечани, који непримаху никако мир него нека примирја, али које Грци небејаху ради љутити, нису такође ништа плаћали.

Истина је и пре освојења Цариграда Ма-нојло Комнен напустио те пропала сва морина; али, како се ипак јака трговина водила то се она могла лако наново саставити; но кад се она,

¹ Cantacuzène, кн. IV.

у обновљеном царству напусти, злу лека небегаше, јер се немоћ непрестанце увећаваше.

Држава ова, која владала над многим острвима, која беше испресећана морем, и која овим бегаше окружена на многим местима, неимаћаше лађа, на којима би се туда прелазити могло. Области неимаћашу никаквога саопштавања међу собом: народи су нагоњени да се повлаче даље од обала како би се сачували од морских хајдука; а кад би они и то учинили, онда им је заповедано да се склањају у тврдиње да би се сачували од Турака.¹

Турци су, у то време, ратовали против Грка на врло чудноват начин: они би, управо, ишли у лов, да људе лове; пролазили би по некад по двеста миља чинећи свуда опустошења. Они су имали више султана, с тога се није ни могао са свим с њима мир добити за новац, а с неколицином није било вредно ни чинити га.² Они бегашу примили Мухамедову веру па их је ревност к новој вери чудно распаљивала да плене земље хришћанске. У осталом, то бегашу најружнији људи на свету, а жене им ипсу биле ништа лепше од њих;³ с тога они, како видеше

¹ Pashumère, кн. VII.

² Sanctasuzène, кн. III гл. XCIV., и Pashumère XI., гл. IX.

³ Од тога је постала она северна прича, коју казује Гот Јорнаудо, да је Филимар, готски краљ, ушавши у земље готске, и нашавши тамо жене вештице, истерао их далеко од своје војске; да су оне тако лутале по пустињама, где

лепе Грчкиње немогаху после никако друге да трпе.¹ То их је наводило на непрекидне отмице. Најпосле они су од памтивека били хајдуци; то бејаху они исти Хуни, који некад онолика зла починише римском царству.²

Турци су притискивали као потоп све оно што још беше остало од грчке царевине у Азији, житељи, који су год могли, бежали су испред њих к Босфору: и који су добили лађа прелазили су у део царства европскога, што је веома увећало број житеља његових. Али се он наскоро смањи. Ту букнуше тако жестоки грађански ратови, да су обе странке позивале у помоћ разне турске султане, под овим колико чудним,³ толико и варварским условљем: да сви житељи, које они похватају у земљи противне странке, буду њихово робље: и тако свака странка, хотећи наудити своје непријатељу, помагаше упропастити народ.

су од вампира затрудиле и одтуда се изродно хунски народ. *Genus ferocissimum, quod fuit primum inter paludes, minutum, tetrum atque exile. nec alia voce notum, nisi quae humani sermonis imaginem assignabat.*

¹ Michel Ducas, Histoire de Jean Manuel. Jean et Constantin. гл. IX. Костантин Порфирородни, у почетку свога извода из посланства, напомиње, да кад варвари дођу у Цариград Римљани треба добро да се чувају да им непокажу величину свога богатства и леноту својих жена.

² Гледај предидућу приметбу под 3.

³ Гледај Историју цара Јована Палеолога и Јована Кантакузена, коју је написао Кантакузен.

Кад Бајазит покори све друге султане, онда Турци могаху учинити оно што урадише доцније, под Мухамедом II., да их не сметоше Татари, који их, у мало, несатариху са свим.

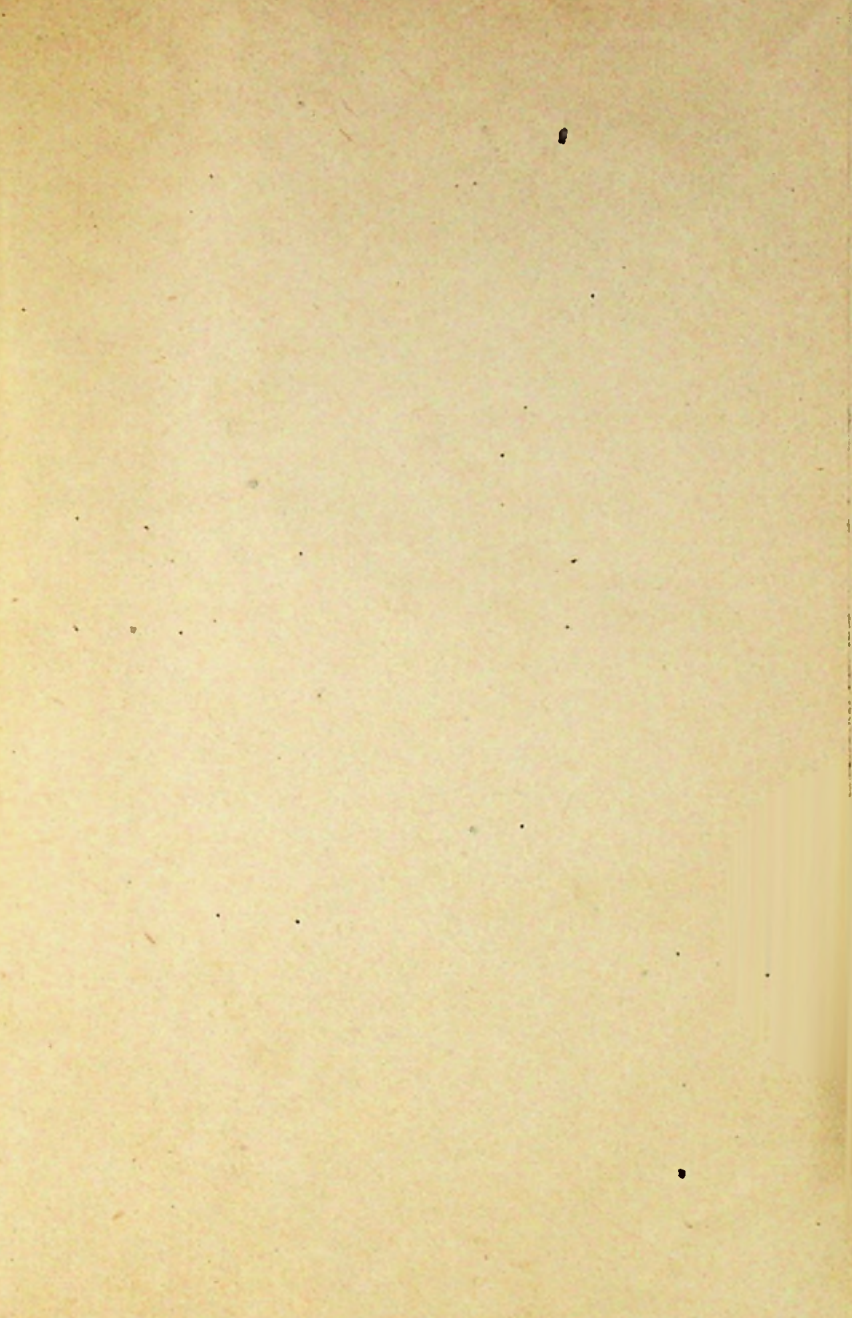
Ја немам срца да говорим о његовама, које дођоше иза ових догађаја: казаћу тек толико да се царство, под последњим царевима сведено у сама предграђа цариградска, свршило као Рајна, која је само један поток кад нада у Океан.¹

---

¹ Рајна се, пре утока, цела на више рукава, а многа вода губи јој се у иеску те тако оно што утиче у Океан једва је доиста као какав поток.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОНАНОВИЋ"

ПО 1

МОНТЕСКЈЕ Ш.

Разматрања

ДЕСКОВАЦ

000016269

COBISS